

Philológia.hu

Negyedik évfolyam első–második szám (2013/1–2.)

Tanulmányok

- Kelemen János: **4**
Sallay Géza irodalomtörténeti szemlélete és helye a Dante-kutatásban

Kisebb közlemények

- Kovács Aleksandra: **12**
Frazeološka antonimija u hrvatskom jeziku

- Dziewońska-Kiss Dorota: **21**
Symbole śmierci w języku polskim i węgierskim (w świetle materiałów ankietowych)

Recenzió

- Bognár Zoltán: **28**
Ván Benjámín: Szilády Áron élete

Filológia.hu

A Magyar Tudományos Akadémia Modern Filológiai Társaságának
lektorált online folyóirata
www.filologia.hu

Alapító főszerkesztő és a szerkesztőbizottság elnöke

Nyomárkay István

Alapító szerkesztő

Veszelszki Ágnes

A szerkesztőség elérhetősége

filologia.hu@gmail.com

A tanácsadó testület tagjai

Bańczerowski Janusz
Bárdosi Vilmos
Bárdos Jenő
Frank Tibor
Gadányi Károly
Giacomo Sciacovelli
Gósy Mária
Jászay László
Jeremiás Éva
Keszler Borbála
Kiss Jenő
Knipf Erzsébet
Kulcsár Szabó Ernő
Lukács István
Pál Ferenc
Papp Andrea
Székely Gábor

A nemzetközi tanácsadó testület tagjai

Gerhard Neweklowsky (Bécs)
Marko Jesenšek (Maribor)
Djuro Blažeka (Zágráb)
Peter Sherwood
Marko Samardžija (Zágráb)

A címlapot
Greiner Balázs
tervezte.

ISSN 2062-7858

A folyóiratról

A Filológia.hu a Magyar Tudományos Akadémia Modern Filológiai Társaságának online megjelenő, lektorált folyóirata.

A Modern Filológiai Társaság online folyóirata és egyben honlapja 2010 januárja óta működik (www.filologia.hu).

A honlapon hosszabb tanulmányok, rövidebb cikkek – kisebb közlemények, illetve recenziók kapnak helyet. A 2009-ben, majd 2011-ben meghirdetett "Az év szakdolgozata" pályázat győztes munkái is folyamatosan kerülnek fel az oldalra. Ezekén felül itt tesszük közzé a fontosabb társasági híreket, konferenciafelhívásokat és -beszámolókat.

Az online folyóirat előnye a papír alapúhoz képest, hogy nincs időhöz, nyomdához, folyóiratszámhoz kötve, így folyamatosan és nagyon gyorsan lehet az új tanulmányokat publikálni.

A honlap nyelve alapvetően magyar, de tudományos írásokat angol, német, francia, orosz, spanyol, olasz, horvát, szerb stb. nyelveken is elfogadjunk (megfelelő nyelvi lektorálás után). Minden cikkhez magyar és angol nyelvű kivonat társul.

A cikkeket a tanácsadó testület lektorálja, csak a lektor engedélyével és ajánlásával kerülhetnek fel a cikkek az oldalra. Mivel lektorált folyóirat, az itt megjelent tanulmányok hivatalos publikációkként elfogadtathatóak.

Konferenciafelhívásokat, híreket, könyvismertetőket is örömmel megjelentetünk.

E-mail címünk: filologia.hu@gmail.com.

Tanulmányok

Kelemen János

SALLAY GÉZA IRODALOMTÖRTÉNETI SZEMLÉLETE ÉS HELYE A DANTE-KUTATÁSBAN

Sallay Géza, aki kivételes ismerője volt a világirodalomnak, több mint hat évtizedes kutatói és tanári működése során szinte kizárólag az olasz irodalom történetével foglalkozott. Annak viszont minden korszakáról végiggondolt és kidolgozott mondanivalója volt: a kezdetektől fogva a 20. század lírájáig és prózájáig.

Azok közé tartozott, akiknek a szóbeli kommunikáció volt az eleme. Mindazok a szerencsések, akik egykor hallgatói lehettek briliáns, nyomdakész formában elhangzó előadásainak, tanúsíthatják ezt. Ennél fogva – bár ő lett volna leginkább feljogosítva arra, hogy egy személyben megírja az olasz irodalom történetét – nyomtatásban megjelent művei viszonylag szűkebb korpust alkotnak, és a nagy összefoglaló irodalomtörténetnek inkább egy-egy mozaikdarabját képviselik. Mindamelllett, ezek a mozaikdarabok terjedelmileg tekintélyt parancsolók, hiszen együttesen több száz oldalra rúgnak. Írt, szeretett Dantéján kívül, Boccaccióról (Boccacciónak nem szentelt önálló tanulmányt, de hosszan és mélyrehatóan foglalkozott vele az *Eretnekmozgalmak és az olasz comunális polgárság vallásos krízise a trecento végén* című tanulmányában [in: Kardos szerk. 1957: 9–98; a tanulmány Boccaccióról szóló fejezetét a *Helikon* 2012/3-4. száma közli újra]), Petrarcaról (in: Kardos szerk. 1957), Campanelláról (Campanella 1959), Dino Campanáról (Sallay 1967), nem utolsósorban pedig Gramsciról (Sallay 1955, Sallay 1965), akit Szauder József mellett ő mutatott be először Magyarországon, s akinek tanítása saját irodalomtörténeti nézeteinek alakulásában is tükröződik. Szerencsés körülményként mindehhez hozzátehetjük, hogy szóbeli előadásairól és hozzászólásairól is viszonylag sok emlék maradt fenn különféle konferenciák és vitaülések jegyzőkönyveiben, így többek között a Magyar Dantisztikai Társaság Monarchia-munkaközösségének üléseiről szóló, Nagy József által készített összefoglalókban.

Még fontosabb, hogy ezekből az anyagokból kiolvasható egy kiérlelt és markáns koncepció általában az irodalmi folyamat természetéről, különösképpen pedig az olasz irodalom történetének sajátosan meghatározó vonásairól. Sallay nem pusztán leíró irodalomtörténész volt, vagyis nem volt „tiszta” történész, hanem elméleti igénygel fellépő gondolkodó, aki – mint többek közt *Eretnekmozgalmak és az olasz comunális polgárság vallásos krízise a trecento végén* című, könyvnyi terjedelmű történeti tanulmánya (Sallay 1955, Sallay 1965) tanúsítja – az irodalmi jelenségeket általános fogalmi keretben és széles történeti perspektívában vizsgálta.

Tagadhatatlan, hogy az olasz irodalom egészére kiterjedő széles körű érdeklődése ellenére mindvégig Dante állt figyelmének középpontjában, nem csoda hát, ha írásainak zömét a Danténak szentelt tanulmányok teszik ki. Az első, az 1953-as *Világirodalmi évkönyv*ben megjelent nagyobb Dante-tanulmányától (Sallay 1953: 190–212) a 2004-ben induló *Dante Füzetek* 1. számában közölt előadásáig (Sallay 2006: 1–20), illetve *Dante és Vergilius az Inferno I-II. énekében* című legutolsó írásáig (Sallay 2011: 17–31) egyenes vonal húzható, amely világosan mutatja ennek az érdeklődésnek az állandóságát.

A továbbiakban éppen ezért elsősorban Dante-interpretációjának fényében szeretnék Sallay munkásságának általánosabb szemléleti és elméleti jellemzőiről beszélni.

Dante politikai eszméi és a feudalizmus című 1953-as tanulmányát Engels jól ismert szavaival vezeti be: „A legelső kapitalista nemzet Itália volt. A feudális középkor befejezését, a modern kapitalista korszak hajnalát hatalmas alak jelzi: az olasz Dante, aki a középkor utolsó és egyben az újkor első költője volt” (Sallay 1975: 190; kissé eltérő fordításban: „Az első kapitalista nemzet Itália volt. A feudális középkor végét, a modern kapitalista korszak hajnalát gigászi alak jelzi. Az olasz Dante ez, a középkor utolsó és egyben az újkor első költője” [Engels 1975: 182]).

Az idézetet későbbi írásaiban többször is megismétli, csakúgy, mint Kardos Tibor, jelezve, hogy a hivatkozás nem külső díszítő elem a számára, hanem olyan mérvadó megállapítás, amely pontosan kijelöli Dante világtörténeti és világirodalmi helyét. Ezek szerint Dante, aki két világtörténeti korszak határán helyezkedik el, a jövőbe mutató társadalmi fejlődés nagy átmeneti szakaszának a költője. Műve ily módon a régit és az újat egyesíti magában, illetve a régi és az új közötti harcot fejezi ki. Vagy ahogyan az előbb idézett helyen maga Sallay fogalmaz: „Művében [...] megtalálhatók a halódó feudális középkor elemei éppúgy, mint a születő, új kapitalista korszaké” (Sallay 1975: 190).

Ilyen vagy olyan formában megfogalmazva a hazai Dante-interpretációnak évtizedeken át ez lesz a jellemző álláspontja, amelyet a Dante születésének hétszázadik évfordulójára kiadott, Kardos Tibor szerkesztette tanulmánykötet már címében is megfogalmaz (*Dante a középkor és a renaissance között*; Kardos szerk. 1966), s amelyet a kötethez írt nagy ívű tanulmányában Kardos Tibor részletesen kifejt. Kardos itt nagy erudícióval érvel amellett, hogy „a ‘középkor utolsó’ és az ‘újkor első költőjének’ humanizmusa a kibontakozóban levő történeti humanizmus legjelentékenyebb előjátéka, bevezetője, része” (Kardos 1966: 13).

Közbe kell azonban vetni, hogy ez csak a jellemző álláspont, amelyet az adott korszakban sem osztott mindenki. Például Kardossal és Sallayval vitatkozva, Bán Imre egyik szép elemzésében kételyeit fejezte ki az iránt, hogy Ulyxest, a *Pokol* XXVI. énekének – vagyis az egész mű értelmezése szempontjából egyik legfontosabb részletének – a hőstét már „a reneszánsz kutatóvággy” jellemezné: „Dante a középkori színezetű humanizmus szellemével telve nem akarta Ulyxesét a reneszánsz kutatóvággy szimbólumává tenni” (Bán 1988: 145). Vegyük észre: Bán

középkori és nem reneszánsz humanizmusról beszél, jelezve, hogy az egyik és a másik esetben egészen mást jelent a humanizmus.

Ha Dante életművét a középkor és újkor közötti átmeneti helyzetből kívánjuk magyarázni, akkor természetesen látszik, hogy magyarázó elvül két igen markáns előfeltevést alkalmazunk:

1. egy historizáló (historicista) jellegű történelemfilozófiai előfeltevést, amely szerint a történelem menete nem más, mint a társadalmi formák szükségszerű egymásra következése az alacsonyabb rendűtől a magasabb rendűig;
2. egy szociologizáló jellegű kultúrafilozófiai előfeltevést, amely szerint egy műalkotásnak a tartalmi aspektusa, vagyis történeti értelemben vett *jelentése* a döntő, amit pedig referenciája határoz meg.

Mindkét tételről évszázados vita folyik, s különböző okokból mindkettő divatjammúlnak látszik. Hadd tegyek ezzel kapcsolatban néhány általános megjegyzést.

Valóban úgy tűnik, hogy a historicista feltevést a posztmodern gondolkodás végleg megingatta. Nehéz tartani az egyetlen, átfogó történeti folyamatról alkotott képet, s az ennek megfelelő „nagy narratívát”. A szociologizáló feltevés (amelynek egyik változata az alap-felépítmény típusú irodalommagyarázat) szintén nehezen látszik védhetőnek, hiszen a hermeneutika az interpretáció végtelenségének elméletével és a befogadó középpontba állításával aláásta minden referenciális megközelítés lehetőségét.

Mindennek ellenére úgy vélem, hogy bármely lehetséges ellenvetésből csak az következik, hogy ezeket a tételeket óvatosan kell kezelnünk, de nem kell mindentől elvetnünk őket. Hiszen bármely irodalmi mű egy értelmezési horizonton belül tárja fel jelentését, ami azt feltételezi, hogy egy történeti és szociológiai kontextusban válik hozzáférhetővé. Ez persze a historicista megközelítés esetében többek között azzal a veszéllyel jár, hogy a magyarázni kívánt művet teleológiai perspektívába helyezük, vagyis annak a folyamatnak a végcélja felől értelmezzük, amely benne tükröződni látszik. A szociologizáló megközelítés esetében pedig az a veszély leselkedik ránk, hogy a végcél szempontjából igenelt tartalmakat a mű értékelésének alapjává tesszük.

Olyan nagy szerzők esetében, mint Dante, ezek a veszélyek különösen láthatóvá válnak, s meg kell vallani, hogy – főként pályája elején – Sallay sem tudta őket elkerülni, amiben persze mindenekelőtt a korszellem jelét kell látnunk. Például a historicista teleológia szemléletmódjából fakad az az interpretációs stratégia, melyet ő maga úgy fogalmaz meg, hogy Dante művében „figyelmünket elsősorban arra kell fordítanunk, ami születőben, keletkezőben van, ami előre mutat” (Sallay 1953: 190).

Ebben a megfogalmazásban nyilvánvalóan benne rejlik a tendenciózus vagy selektív olvasatok lehetősége. Ám a historicizmus Szköllájával szemben ott van az antihistorizmus Karübdise, amely ugyan megszabadít minket a teleologikus

perspektívától, de arra kényszerít, hogy a művet légüres térben szemléljük. Ahhoz, hogy ezt a második zátonyt is el tudjuk kerülni, mindenképpen szükség van arra, hogy a történeti és társadalmi meghatározottságok átfogó kontextusában vizsgáljuk az irodalmi folyamatot, s annak részeként fogjuk fel a tanulmányozandó szövegeket. Sallaynak legtöbbször sikerült a két véglet között elhajóznia, s írásai – annak ellenére, hogy néhol óhatatlanul magukon viselik a korszellem bélyegét – a történeti kritika nagy teljesítményei közé tartoznak.

E látásmódnak köszönhetően mindig elkerülte a biografizmust vagy a pszichologizmust, vagyis azt, hogy egy művet a szerző kontingens körülményeivel vagy egyedi pszichológiai tulajdonságaival magyarázzon. Úgy tartotta, hogy a legégyénibb és legszubsjektívebb vonások is valami általánosabbnak a kifejezői, s ez szűrődik át az adott szerző műveibe, még lírai költeményeibe is. Módszerét és felfogását szépen példázza Campanáról szóló tanulmánya, mely amellet, hogy egy sor megkapó elemzést tartalmaz, s a költészet iránti kifinomult érzékről tanúskodik, rámutat arra, hogy Campana költészetének jellemzői nem vezethetők le a pszichiátriai megbetegedésből, mint pusztán egyedi kuriózumból. Szinte módszertanilag általánosítható, ahogyan Sallay a mélyebb okokra rávilágít: „Elszakadás és elidegenülés: valójában Campana költészetének legalapvetőbb jellemvonása. Nála sokkal meghatározóbb erővel jelentkezik, mint kortársainál. Ebben talán az is közrejátszik, hogy egyéni életútja is kora polgári társadalmától, sőt tragikus módon a saját magától való elidegenülés jegyében alakul, s életét hosszú, évtizedes elmeegógyintézeti tartózkodás zárja le. Éppen ezért ellentétben Campana sok kritikussával, annyit hangoztatott „őrültségét” nem egyszerűen szubsjektív, patológikus jelenségnek tartjuk. Ellenezzük azt, hogy költészetének jellemvonásait csupán ezzel hozzák kapcsolatba. Neuraszténiából, üldözési mániából, társadalom- és emberellenes dührohamból álló „őrültségét” úgy tekintjük, mint a költészetében kezdettől fogva megnyilvánuló sajátosságok extrém kifejeződését, a személyiség végső felbomlását és elidegenedését, ami egyben az egész polgári művészet tipikus útja volt korában (elég, Svevo és Pirandello esetére gondolunk, s a személyiségprobléma általuk nyújtott sajátos megoldására)” (Sallay 1967 135–136).

Egy olyan történeti jelentőségű, csak világirodalmi mércével mérhető életmű esetében, mint amilyen a Dantéé, még nyilvánvalóbb, hogy a költő életrajzával és lelki alkatával igen keveset tudunk magyarázni. Irreleváns minden spekuláció Dante Betarice iránti szerelmének valóságos voltára, személyes tulajdonságaira és sok más hasonló dologra vonatkozóan. Annál is inkább, mert az életmű nagyságával fordított arányban áll a költő életére vonatkozó dokumentálható adatok szűkös volta.

De eltekintve az életrajzi adatok bőséges vagy szűkös voltánál a problémájától, mindenképpen abból kell kiindulni, amit a strukturalista irodalomszociológusok és mentalitás-történészek már évtizedekkel ezelőtt megfogalmaztak, abból tehát, hogy egy komplex irodalmi mű nem hozható magyarázó jellegű kauzális kapcsolatba egyedi tényekkel és eseményekkel. Sokkal fontosabbak azok a *formális* és *nem kauzális* összefüggések, amelyek a mű teljes formai és szellemi struktúrája, valamint az adott kor átfogó mentális struktúrája és általános történelmi jellem-

zói között tárhatók fel. Sallay ezt nem fogalmazta meg így, de lényegében ilyen-fajta összefüggésekre gondolt, amikor legrepresentatívabb Dante-tanulmányának ezt a címet adta: *Világszemlélet és ábrázolás összefüggése a Színjátékban* (Sallay 1966).

Ezen a ponton nem árt óvatosnak lennünk. A rend kedvéért megjegyzem, hogy az előbbiek során a „struktúra” szót szokásos jelentésében használtam (ahogyan például a „nyelvi struktúra” vagy „társadalmi struktúra” kifejezésekben szerepel), nem pedig a költészet ellentétéként felfogott speciális értelemben. Egyébként a költészet és a struktúra, illetve a költészet és az allegória jól ismert Croce-féle szembeállításával Sallay is foglalkozott, sőt úgy tűnik, Magyarországon ő volt az első, aki azt tüzetesen tanulmányozta és bírálta. A distinkciót nem tartotta kiterjeszhetőnek az *Isteni színjátékra*, de elismerte a crocei elméletben rejlő kérdésfeltevés jelentőségét, olyannyira, hogy leszögezte: „A struktúra és költészet kérdése tehát a legszorosabb, gyakran a legközvetlenebb kapcsolatban van Dante politikai szemléletének, a *Színjátékban* megnyilvánuló világszemléletének, s műve történeti elhelyezésének, művészete történetiségének kérdésével” (Sallay 1966: 108).

A kérdés elvi megoldása az, hogy egy műalkotás önmagában véve mindig „teljes egészet” alkot, s hogy strukturális komponensei (így például a *Komédiában* az allegóriák, a doktrinális aspektusok, a túlvilági utazás állomásait összekapcsoló narratív láncszemek stb.) maguk is költői erővel bírnak, vagyis – ahogyan Gramsci mondta a *Pokol* X. énekét elemezve – „szerkezet nélkül nincs költészet, tehát a szerkezetnek is költői értéke van” (Gramsci 1974: 197). Láthatóan Sallay is ehhez hasonló megoldás mellett kötelezte el magát.

Visszatérve ezek után a fő problémához, vagyis ahhoz a kérdéshez, hogy mi a *Komédia* világnézeti struktúrájának és ábrázolásmódjának a viszonya Dante világhoz, érdemes emlékeztetni arra, hogy Sallay megpróbálta explicite is tisztázni, mit ért „a dantei poéma struktúráján”. „A dantei poéma struktúrája az, ami kiváltja a konfliktus létrejöttét, és meghatározza a dantei szimbolikus alakok sajátos jellegét. A struktúrában kifejeződő eszmei, etikai tartalom nélkül teljesen elmosódnak a dantei hősök jellegzetesen dantei jellemvonásai, azok a jellemvonások és sajátosságok, amelyeket azáltal nyernek, hogy a költő nemcsak a maguk pusztá egyéni, jobban mondva partikuláris konkrétságukban, hanem viszonyítottságukban mutatja be őket. E nélkül a viszonyítottság nélkül érezhetően más értelmet kapnának, és más következtetésekre adnak lehetőséget a dantei figurák. [...] A dantei struktúrát nem tekintjük sem szimbolikusnak a Danténál használt szimbólumok eddigi értelmében, sem pedig a költészettől, a tényleges művészi realizációtól eltérő idegen valaminek. [...] A struktúra nem egyszerűen a Dante-korabeli történeti világ egészének a költői áttétele, mint inkább e világ etikai-vallási struktúrájának a tükröződése, s ilyen értelemben nincs totális megfelelés az etikai-vallási struktúra s a konkrét történelmi valóság egésze között” (Sallay 1966: 141–142).

A passzus kissé talán elmosódott fogalomhasználatból is kitűnik, hogy a költemény struktúrája Sallay szerint a tartalmi síkon megjelenő viszonylatrendszer,

amely valamilyen leképezési viszonyban van az adott történelmi világot jellemző formákkal, ezen belül is az etikai-vallási viszonylatrendszerrel. Ennek a komplexumnak a középpontjába pedig a politikai mozzanatot állítja, mint annak szervező elvét. Leszögezi: [Danténál] „gyakorlati politikai tevékenysége, állásfoglalásai és a műalkotás közti összefüggés félreérthetetlen és világos, sőt az alkotás egyenesen és céltudatosan alárendelődik gyakorlati politikai célkitűzéseinek, illetve az azokat irányító elképzeléseknek” (Sallay 1966: 109).

Ez az állítás egyrészt igaz, másrészt kiegészítésre szorul. Igaz, mert a *Komédia* szinte minden énekében kimutatható az egészen közvetlen politikai cél és szándék, hányattatott sorsú szerzőjének minden politikai fordulata. Ahogyan ezt legújabban Marco Santagata fogalmazta meg, művét a költő „kontingens követelmények ösztönzése alatt és gyakorlati célkitűzéseket követve koncipiálta” (Santagata 2012: 210). Ugyanakkor az állítás kiegészítendő, mert – újra Santagata szavaival élve – „a *Komédia* kétarcú költemény: az emberiség sorsáról beszél eszkatologikus perspektívában, miközben a legszorosabban vett aktualitás pontos és hangsúlyozott olvasatát hajtja végre” (Santagata 2012: 211). A mű pusztán amiatt, hogy a szerzői intenciónak megfelelően alá van rendelve a konkrét politikai célkitűzéseknek és elképzeléseknek, nem lenne érdekes a mai olvasó számára. A mi számunkra eszkatológikus perspektívába illesztett politikai víziója az érdekes. Sallaynak persze abban az értelemben teljesen igaza van, hogy ez a vízió alkotja az *Isteni színjáték* egészének strukturáló középpontját. Ennek pedig az a magyarázata, hogy a költemény egy világtörténelmi kihatású társadalmi és civilizációs válságot tükröz, alapját pedig a világ legfőbb hatalmai, a pápaság, a császárság és a kommunák közötti általános politikai konfliktus képezi, amely az egész kor jellegét meghatározta.

A politikai mozzanat hangsúlyozásával Sallay karakterisztikus helyet foglal el a Dante-kutatásokban. Álláspontjából ugyanis olyan értelmezési stratégia következik, amelynek fényében a korábbi általános felfogáshoz képest átértékelődnek a Dante művei közötti kapcsolatok. Míg az *Isteni színjáték* fejlődésvonalát az olasz kritika hagyományosan *Az új élet – Vendégség – Színjáték* összefüggésében rajzolta meg, addig Sallay *Az egyeduralmat* állítja előtérbe, mely szerinte „a *Színjáték* megértésének és értékelésének egyik leglényegesebb kulcsa” (Sallay 1966: 109).

Az egyeduralmat az Isteni színjáték egyik leglényegesebb interpretációs kulcsának megtenni annyit tesz, mint egyes filozófiai tartalmak hangsúlyozásával előnyben részesíteni a költemény racionalista olvasatát. Ilyen tartalmak az averroizmus, a világi egyeduralom által garantált földi boldogság eszméje, a politikai univerzalizmus, a természetes értelem és tudásvágy igenlése vagy egyenesen apoteózisa (például Ulyxesnek, az „értelem hősének” alakjában, ahogyan azt egy bizonyos hagyomány és annak nyomában Sallay értelmezi [Sallay 1966: 130–136]). A racionalista értelmezést indokolt és lehetséges tovább vinni, de csak addig a pontig, amíg bele nem ütközünk a költeményben kifejeződő más tendenciákba, így a misztikus jelentésrétegekbe vagy az emberi tudás korlátozottságáról szóló epizódokba (tekintsük Ulyxesnek, a „fandi fictornak” a figuráját, ahogyan azt Giorgio Padoan [2001] értelmezi).

Ezek a megfontolások oda vezetnek, hogy Dante művét rendkívüli ellentmondások feszítik, s a legbölcsebb dolog ezt elfogadnunk. Végeredményben Sallay is erre a következtetésre jut. Hadd idézzek tőle egy hosszabb passzust, amelyet itt-ott másképp fogalmaznék, de amely mindenképpen a lényegre tapint: „Mindezek a tapasztalatok és felismerések sajátságosan ellentmondásos képpé alakultak Dante szemében, de nyomban hozzátehetjük, hogy ezeket az ellentmondásokat nem Dante találta, hanem adva voltak magában a valóságban. [...] Benne, a nemesi származású politikusban jobban élt a comune egészének a szemlélete és a comunén belüli népi politika igényének a tudata, mint a polgári vezetőrétegben; a comunális kultúra laikus szellemisége és a guelf polgárság pápa-párti orientációja; a születéshez és vagyonhoz kötött nemesség-felfogás elvetése, az érzelmek ember-nemesítő hatásának felismerése és ugyanakkor a féktelen vagyon- és pénzhajhászás; a comune, amely létében és tendenciájában az univerzalizmus tagadása, hozzáköti szekerét az univerzalizmus politikájának és eszméjének legnagyobb képviselőjéhez, az egyházhoz; Dante szimpátiája a ghibellin gondolat iránt, s ugyanakkor annak keserű megtapasztalása, hogy a ghibellin nemesség erkölcsileg milyen mélyre süllyedt; Itália földrajzi összetartozása, egységigénye s ugyanakkor végleges feldaraboltsága; a dialektusok egy egységes nyelv aspektusai, de ugyanakkor hiányzik ez az egységes nyelv [...]” (Sallay 1966: 119–120).

Ha a főntebb sorjázó ellentmondásokat „külső” ellentmondásoknak tekintjük, a szónak abban az értelmében, hogy az empirikus történelmi világ tendenciái jelennek meg bennük, melyek meghatározzák Danténak mint empirikus szerzőnek a helyzetét és művének feltételrendszerét, akkor talán jogos őket egyetlen pont-ra visszavezetni. Vitatható ugyan, hogy Dante két *világ határán* élt-e, de abszolúte vitathatatlan, hogy két *világban* élt: a kommunák kora kapitalizmusában és a feudális arisztokrácia univerzumában. Nemcsak ellentétes történelmi erők *érdék*-konfliktusát, hanem ezen erők *érték*-konfliktusát is meg kellett élnie, s korántsem abban a formában, hogy az egyik, vagyis a „profiton” alapuló értékrend „nemesebb” vagy „előremutatóbb” lett volna, mint a nemesi „becsületen” („onore”) alapuló másik értékrend (Életrajzi síkon ez így foglalható össze: „Dante életében a komunális ‘burzsoázia’ kereskedői és affarista világa, valamint az Appenninek lejtőin megtelepedett feudális joghatóságok világa keresztezi egymást. Ha Firenze a profit jegyében, akkor az Appenninek a becsület jegyében helyezkedik el. A két világ találkozása és összeütközése mély nyomot hagy Dantéban” [Santagata 2012: 190]).

Az itt vázolt helyzetet inkább strukturális, mintsem teleologikus és diakrón terminusokban érdemes leírni. Amivel nem akarom azt mondani, hogy a diakrón szemléleti keret alkalmatlan lenne Dante művének értelmezésére, és így értelmetlen lenne az a vita, hogy Dante a középkor költője volt-e vagy a reneszánszba való átmeneté. Ez a vita már önmagában feltételez egyfajta diakrón megközelítési módot és valamilyen történelemfilozófiai felfogást az egyes korok jellegéről.

Végül hogyan foglaljunk állást? Sallay, aki – mint láttuk – az utóbbi felfogásnak, a két korszak határán álló Dante-képnek volt a képviselője, egy helyen a következőképpen teszi fel a kérdést: „A középkor embere volt-e Dante, vagy már a

renaissance-é?” Válasza a szóban forgó helyen így hangzik: „A középkorból jön és akarva-akaratlan a renaissance-ba tart”. Magam, aki Sallay Gézával vitatkozva többször érveltem úgy, hogy az *Isteni színjáték* a középkor világának összefoglalása, ezt az „akarva-akaratlan”-t jó kompromisszumnak tartom, hozzátevé, hogy épp annyira megfelelőnek tartom Gramsci kifejezését, melyet Sallay egyetértően idézett: az *Isteni színjáték* „a középkor hattyúdala” (Sallay 1966: 146).

Irodalom

- Bán Imre 1988: Dante Ulyxese. A Pokol XXVI. éneke. In: Bán Imre: *Dante-tanulmányok*. Budapest: Szépirodalmi Kiadó. 145.
- Campanella, Tommaso 1959: *A napváros*. Fordította, előszóval és jegyzetekkel ellátta Sallay Géza. Budapest: Gondolat.
- Engels, Friedrich 1975: Az olasz olvasóhoz. In: Marx-Engels válogatott művei I. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Gramsci 1974 = Antonio Gramsci levele Tatjánához, 1931. szeptember 20. In: Gramsci, Antonio 1974: *Levelek a börtönből*. Budapest: Kossuth Könyvkiadó. 197.
- Gramsci, Antonio 1965: *Marxizmus, kultúra, művészet*. Az előszót írta és a jegyzeteket készítette Sallay Géza. Budapest: Kossuth Könyvkiadó.
- Kardos Tibor (szerk.) 1966: *Dante a középkor és a renaissance között*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kardos Tibor 1966: Dante humanizmusa a középkor és a renaissance között. In: Kardos Tibor (szerk.) 1966: *Dante a középkor és a renaissance között*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Padoan, Giorgio 2001: A „szóban mester” Odüsszeusz és a tudás útjai. Ford. Tekulics Judit. In: *Dante a XX. században*. Szerk. Kelemen János. *Helikon* 2001/2–3: 321–351.
- Sallay Géza 1953: Dante politikai eszméi és a feudalizmus. In: Kardos Tibor (szerk.): *Világirodalmi évkönyv*. Budapest: Tankönyvkiadó Vállalat. 190–212.
- Sallay Géza 1955: Gramsci és az olasz irodalomtörténetírás. In: *Filológiai Közöny*, 1955/3.
- Sallay Géza 1957: Eretnekmozgalmak és az olasz comunális polgárság vallásos krízise a trecento végén. In: Kardos Tibor (szerk.): *Renaissance tanulmányok*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 9–98.
- Sallay Géza 1966: Világ szemlélet és ábrázolás összefüggése a Színjátékban. In: Kardos Tibor (szerk.): *Dante a középkor és a renaissance között*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 105–160.
- Sallay Géza 1967: Dino Campana. In: Szabó György (szerk.): *Az olasz irodalom a XX. században*. Budapest: Gondolat.
- Sallay Géza 2006: A Dante-életmű néhány fontos kérdéséről. In: *Dante Füzetek*. 1. 2006/1: 1–20.
- Sallay Géza 2011: Dante és Vergilius az *Inferno* I-II. énekében. In: Szegedi Eszter – Falvay Dávid (szerk.): „*Ritrar parlando il bel*”. *Tanulmányok Király Erzsébet tiszteletére*. Budapest: L’Harmattan. 17–31.
- Santagata, Marco 2012: *Dante. Il romanzo della sua vita*. Milano: Mondadori.

A „Lépték és léptek. Dantétól a kortárs költészetig” című konferencia bevezető előadása. A konferenciát az ELTE Olasz Tanszéke és a Magyar Dantisztikai Társaság Sallay Géza emlékére rendezte, 2012. december 19-én és 20-án.

Lektorálta: Nyomárkay István

Kisebb közlemények

Kovács Aleksandra

FRAZEOLÓŠKA ANTONIMIJA U HRVATSKOM JEZIKU

1. Uvod

Frazeologija u nekoliko posljednjih desetljeća izaziva sve veće zanimanje jezikoslovaca. Objavljuju se znanstveni radovi iz područja frazeologije, pokreću se istraživački projekti, analiziraju se različite jezične pojave na razini frazeologije. Na posredan ili neposredan način, frazeologija ima, ne samo sa znanstvenog aspekta, svoje mjesto u različitim funkcionalnim stilovima. Jezik publicistike, znanosti ili administracije obiluje frazemima a upravo zahvaljujući prenesenom značenju koje oni u sebi kriju, njihovoj ekspresivnosti i pozadinskoj slici koju pružaju, frazemi predstavljaju nezaobilazni dio svakodnevnog govora i književnosti, koji na taj način predstavljaju nepresušne izvore u kojima ih stalno nalazimo.

Izuzetno je mali broj radova koji se bave frazeološkom antonimijom i u njima se uglavnom radi o usporedbi hrvatske sa frazeologijom nekog drugog jezika. Ovaj rad predstavlja pokušaj da se ova jezična pojava, u prvom redu svojstvena leksikologiji, obradi na primjeru hrvatskog jezika.

2. Podjela frazemskih antonima

Frazemski antonimi, kao i leksički, uvijek raspolažu oprečnim značenjem – *bogu iza leđa/nogu/za leđima – na dohvat/dohvat ruke, (potječe iz vremena) Kulina bana – nov novcat, ni po/pod koju cijenu – po/pod svaku cijenu*. Različitost kod frazemskih antonima može biti zasnovana na promjeni jedne ili dvije sastavnice – *vrata su otvorena – vrata su zatvorena, obratiti/obraćati se na krivu/pogrešnu adresu – obratiti/obraćati se na pravu/dobru adresu, marljiv/radin kao pčela – lijen kao buba, osušiti se kao bakalar – udebljati/utoviti se kao prasac*, ili na potpuno različitim frazemima u pogledu njihovih sastavnica – *slagati se kao pas i mačka – živjeti kao golub i golubica, gol/siromašan kao crkveni miš – živjeti kao bubreg u loju*. Za ovakvu podjelu frazemskih antonima dobar primjer možemo naći u korpusu mađarske frazeologije (Forgács 2007). Ekspresivnost frazemskih antonima i slika koju određeni frazem pruža, kao uostalom i kod frazema uopće, najviše ovisi o razini asocijativnosti upotrebljenih sastavnica – što su sastavnice dvaju frazema u većoj opreci to je i njihova ekspresivnost veća.

Napraviti podjelu frazemskih antonima i klasificirati ih po nekim određenim kriterijima nije nimalo jednostavno. Dok kod frazemskih sinonima za polazišnu točku možemo uzeti podjele koje se odnose na sinonime u leksikologiji i relativno ih jednostavno primjeniti na frazemske sinonime, to isto samo djelomice možemo učiniti prilikom određivanja vrsta frazemskih antonima. Leksičke antonime razlikujemo (Samardžija 1995):

1) po podrijetlu na raznokorijenske, tzv. primarni ili pravi antonimi – *debeo – mršav, tanak – širok, istina – laž*; i na istokorijenske, odnosno tvorbene, gdje imamo antonimizaciju leksema uz pomoć tvorbenih predmetaka – *o-/za- otvoriti – zatvoriti, u-/iz- uvući – izvući*, ili samo jednog predmetka čije dodavanje automatski stvara oprečno značenje leksema – *ne-/ logičan – nelogičan, prijatelj – neprijatelj, bez-/ smislen – besmislen*;

2) po naravi značenjske opreke na binarne antonime u kojima značenje jednog parnjaka u cjelosti isključuje značenje drugog parnjaka kao istodobno nemoguće – *dobar – zao, nasmijan – uplakan, muškarac – žena*; stupnjevite, u kojima između dvije krajnosti koje predstavljaju određeni antonimi postoji tzv. srednji član – *star – srednjih godina – mlad, hladan – prohladan/mlak – topao*; i na obratne antonime koji se zasnivaju na obrnutom slijedu opisivanja odnosa stvari, osoba ili pojava – *ispod/iznad = Krov je iznad mene./Ja sam ispod krova, ispred/iza = Vrt je ispred kuće./Kuća je iza vrta*.

Prilikom podjele frazemskih antonima uvijek moramo obratiti pozornost na značenje dvaju antonima jer njihova leksička oprečnost ne mora automatski podrazumijevati i značenjsku oprečnost. Uzmimo za primjer sljedeće frazemske antonime i usporedimo njihovo značenje:

1) *za pet – za jedan*

Njegovo znanje je *za pet*.

Njegovo znanje je *za jedan*.

2) *izgubiti pamet/razum ≠ *dobiti pamet/razum*

Sve je ostavio – i obitelj i dom i karijeru. Ponašao se kao da *je izgubio razum*.

*Kad je napunio tridesetu, konačno *je dobio pamet* i počeo živjeti normalnim životom.

izgubiti pamet/razum – doći/dolaziti pameti

Kad je napunio tridesetu, konačno *je došao k pameti* i počeo živjeti normalnim životom.

3) *bogu iza nogu – na dohvat ruke*

Tek kad su se preselili u novu kuću, uvidjeli su kako im je sve *bogu iza nogu*. I liječnik, i škola, i vrtić i posao – sve je bilo kilometrima udaljeno.

Tek kad su se preselili u novu kuću, uvidjeli su kako im je sve *na dohvat ruke*. I liječnik, i škola, i vrtić i posao – sve je bilo u neposrednoj blizini.

U prvom primjeru, *za pet – za jedan*, značenjska je razlika očita: nečije je znanje o određenoj temi savršeno pa je stoga *za pet*, odnosno neko pojma nema o određenoj temi te je njegovo znanje *za jedan*.

Drugi primjer pokazuje kako jednostavna promjena sastavnice ne može automatski stvoriti značenjsku oprečnost frazema. Uporabom semantički različitih glagola kao sastavnice frazema *izgubiti – dobiti* dobivamo sasvim novu situaciju. Frazem *dobiti pamet* ne postoji pa samim tim ne može predstavljati značenjsku opreku frazemu *izgubiti pamet*. Da bi dobili značenjsku opreku frazemu *izgubiti pamet*, moramo upotrebiti frazem u kojem njegova glagolska sastavnica ne predstavlja opreku a to je *doći/dolaziti pameti* i tek na taj način postizemo značenjsku opreku dvaju frazema.

Na trećem primjeru vidimo kako su za postizanje značenjske opreke uzeta dva frazema potpuno različitih sastavnica. Zamjena samo neke sastavnice u navedenim frazemima ne bi predstavljala značenjsku opreku. Umjesto *bogu iza nogu* ne možemo reći **bogu ispred nogu* ili **vragu iza leđa*, kao što ni frazem *na dohvat ruke* ne možemo promijeniti u **daleko od ruke* ili **na dohvat noge*.

Primjeri frazemskih antonima pod 2) i 3) predstavljaju samo još jedan dokaz do koje je mjere reproduciranje ustaljenih veza, čije sastavnice u govornom aktu ne možemo tek tako mijenjati ili izostavljati, bitan uvjet da bi neka sveza leksema bila frazem.

3. Podjela frazemskih antonima po podrijetlu sastavnica

Prethodno navedeni i objašnjeni primjeri ukazuju kako se podjela frazemskih antonima po podrijetlu sastavnica prvenstveno odnosi na frazemske antonime sa jednom ili dvije različite sastavnice, pa ih tako možemo podijeliti na frazemske antonime sa raznokorijenskim i istokorijenskim antonimom kao sastavnicom/sastavnicama.

Frazemski antonimi sa raznokorijenskim antonimima kao sastavnicom sadrže jednu ili dvije različite sastavnice koje jedna naspram druge predstavljaju značenjsku opreku. Ovakve frazeme najlakše nalazimo među poredbenim frazemima – *lijen kao trut – marljiv kao pčela, dobar kao anđeo – zao kao vrag, mekan kao svila – tvrd kao kamen*, pri čemu se najčešće uspoređuju nečije karakterne ili fizičke osobine ili osobine nekog predmeta, mada se mogu odnositi i na određenu radnju – *ući/ulaziti na mala vrata – ući/ulaziti na velika vrata*, odnosno način na koji se ona vrši – *brzo kao jegulja – sporo kao puž*. Ovdje su posebno zanimljivi frazemski antonimi kod kojih promjena jedne sastavnice

dovodi do promjene konotativnog značenja – *spor kao puž – brz kao puž* – čime se potencira konotativno značenje humora ili ironije.

Drugi tip frazemskih antonima sa raznokorijenskim antonomom kao sastavnicom su oni u kojima jedan parnjak ima višestruko značenje ali isti leksički oblik. Konkretno, opreka u vidu raznokorijenske sastavnice se u jednom frazemu uvijek pojavljuje u vidu istog leksema, u drugom uvijek u vidu različitog leksema, pri čemu i leksem iz prvog i leksem iz drugog frazema raspolažu različitim značenjem bez obzira na njihov leksički oblik. Ovo se mnogo jednostavnije može vidjeti na konkretnom primjeru za koji će mi poslužiti antonimski parovi koji opisuju relacije *star – mlad*, *star – nov* i *star – moderan*:

1) *star – mlad* → *koji je u starijoj životnoj dobi – koji je u mlađoj životnoj dobi*

frazemski antonimi: *star kao Biblija/Metuzalem – mlad kao rosa*

2) *star – nov* → *koji je rabljen – koji još nije rabljen*

frazemski antonimi: *iz vremena Kulina bana – nov novcat/nov kao ispod čekića*

3) *star – moderan* → *koji pripada prošlom vremenu – koji pripada sadašnjosti*

frazemski antonimi: *izići iz mode – ući u modu.*

Ovakve je frazemske antonime izuzetno teško naći u hrvatskom jeziku, ali ću, ilustracije radi, navesti još jedan primjer:

1) *vrijedan – lijen* → *netko tko pošteno, marljivo radi svoj posao – netko tko ne radi ništa*

frazemski antonimi: *marljiv kao mrav/pčela – lijen kao trut/buba*

2) *vrijedan – bezvrijedan*

- u slučaju materijalne vrijednosti → *velike materijalne vrijednosti – bezvrijedan*

frazemski antonimi: *zlata vrijedan – ne vrijedi ni pišljiva boba/ lule duhana/ni prebijene pare/ni pet para*

- u slučaju karakterne osobine → *osoba pozitivnih karakternih osobina – osoba negativnih karakternih osobina*

frazemski antonimi: *zlata vrijedan – nula od čovjeka.*

Iz navedenih se primjera vidi da leksem *star* predstavlja onaj antonimski parnjak koji raspolaže višestrukim značenjem pri čemu ne mijenja leksički oblik i može tvoriti semantičku opreku koju uvijek predstavlja drugi leksem *mlad, nov, moderan*. Isti je slučaj i sa leksemom *vrijedan* u odnosu na lekseme *marljiv, bezvrijedan*.

Frazemski antonimi mogu imati u svom sastavu i istokorijenske antonime, pri čemu, kao što sam već ranije napomenula, osobitu pozornost treba obratiti na značenje frazema jer zamjena tvorbenih predmetaka ne podrazumijeva automatski stvaranje značenjske opreke. Ovakvi su frazemski antonimi također prilično rijetki u hrvatskom jeziku. Možemo ih naći u slučajevima antonimizacije leksema tvorbenim predmetcima koji se pojavljuju u paru – *o-/za- vrata su otvorena – vrata su zatvorena*. Antonimizacijom leksema samo jednim tvorbenim predmetkom – *ne-/ istini za volju – *neistini za volju*, ne samo da ne dobivamo značenjsku opreku već ne dobivamo ni frazem. Mada postoji semantička razlika leksema nastala dodavanjem tvorbenog predmetka, tako dobivena veza dvaju leksema nema nikakvo, pa čak ni preneseno značenje te samim tim ne može biti frazem.

4. Mogućnost podjela frazemskih antonima po drugim kriterijima

Na početku dijela koji govori o podjeli frazemskih antonima bilo je riječi o podjeli po podrijetlu i po naravi značenjske opreke. Nakon toga smo vidjeli kako je moguće frazemske antonime podijeliti po podrijetlu sastavnica.

Pitanje na koje ću pokušati odgovoriti je sljedeće: postoji li mogućnost podjele frazemskih antonima po naravi značenjske opreke?

Kao što smo vidjeli, pri ovoj podjeli postoje tri podskupine antonima: binarni, stupnjeviti i obratni. S obzirom da kod binarnih antonima značenje jednog parnjaka u cjelosti isključuje značenje drugog parnjaka, lako se da zaključiti kako su, općenito gledano, svi frazemski antonimi binarni jer se i njihova značenja međusobno isključuju – *mlad kao rosa – star kao Biblija, široka kao bracara – mršava kao čačkalica, bijel kao snijeg – crn kao katran* – tj. ne može netko istodobno biti i mlad i star, niti može biti debeo i mršav, niti mu kosa može biti bijela/sijeda i crna.

Dalje slijede tzv. stupnjeviti antonimi kod kojih između dvije oprečne karakteristike koje određeni antonimi predočavaju postoji srednji član koji predstavlja 'nešto između' – *toplo - /mlako/ - hladno, debeo - /normalne težine/- mršav, pijan - /pripit/- trijezan*. Kod frazemskih antonima nije moguće pronaći neku 'zlatnu sredinu' koja neće predstavljati ni jednu ni drugu krajnost. Na primjer, za nekoga možemo reći kako je *lijep kao Apolon* ili je *ružan kao smrtni grijeh*, ali nemamo frazem koji bi odgovarao konstataciji kako netko izgleda sasvim obično, neupadljivo, dok kod leksičkih antonima možemo tu relaciju ovako prikazati: *lijep - /prosječna izgleda/- ružan*.

Na kraju imamo obratne antonime, koji zapravo znače obrnut slijed opisivanja odnosa stvari, pojmova, osoba. Frazemskih antonima koji sadrže sastavnice u vidu obratnih antonima ima izuzetno malo u hrvatskom jeziku i to ponajprije zato što, kao što sam već ranije napomenula, njihova uporaba u većini slučajeva ne predstavlja značenjsku opreku. To se može vidjeti na sljedećim primjerima:

1) *dati po nosu – dobiti po nosu*

Kako po tko zna koji put nije učinio što mu je rečeno, za kaznu *je* od nje *dobio po nosu*.

Kako po tko zna koji put nije učinio što mu je rečeno, za kaznu mu *je* *dala po nosu*.

2) *dati krila – dobiti krila*

Njegova podrška *dala* joj *je* *krila*.

Njegova podrška činila *je* da osjeća kako *je* *dobila krila*.

I prvi i drugi primjer pokazuje promatranje jedne određene situacije s aspekta jedne, odnosno druge osobe. U prvom primjeru uporaba obrnutih frazemskih antonima u kojima imamo po jednu sastavnicu kao obrnuti antonim – *dati – dobiti* – ispunjava uvjet obratnosti. Za razliku od njega, istu relaciju obratnosti ne nalazimo u drugom primjeru jer – *dati krila – dobiti krila* – praktično ima isto značenje: 'ohrabriti, potaknuti nekoga'. Frazemski antonim koji bi odgovarao jednom od ova dva bio bi *podrezati/potkresati krila*, u značenju 'osujetiti, obeshrabriti koga, ograničiti mu moć'.

Prethodni primjeri i njihova tumačenja navode na zaključak da podjela frazemskih antonima po naravi značenjske opreke, koja savršeno funkcionira u slučaju leksičkih antonima, ne može biti primjenjena i na frazemske antonime iz sljedećih razloga:

- frazemski antonimi sami po sebi predstavljaju oprečne parove koji se međusobno isključuju te ne možemo govoriti o posebnoj skupini koja bi predstavljala samo binarne frazemske antonime;
- ne postoji mogućnost uključivanja tzv. srednjeg člana kako bi se postiglo neko središnje, neutralno značenje između dva frazemska antonima;
- samo u izuzetno rijetkim slučajevima možemo govoriti o obratnim frazemskim antonimima što ne ovisi samo o zamjeni jedne određene sastavnice i slijedu ili aspektu promatranja već prvenstveno ovi ovi o značenju samog frazemskog antonima.

5. Frazemske antonimske skupine

U posebnu kategoriju svrstala bih frazemske antonimske skupine. Prvu skupinu bi predstavljale frazemske antonimske skupine na relaciji jedan frazemski antonim – frazemska antonimska skupina a drugu frazemska antonimska skupina – frazemska antonimska skupina. Određivanje jedne od dvaju relacija ovisi o tome želimo li jednom frazemskom antonimu odrediti značenjski odgovarajuću skupinu frazemskih antonima ili jednu skupinu frazemskih antonima postaviti u opreku s drugom.

Tako na relaciji frazemski antonim – frazemska antonimska skupina možemo imati, na primjer *spavati kao zec – spavati kao klada/top, zaklan, beba, hrčak, puh*, gdje pojedinačni frazem znači kako netko ima lak san, dok njemu oprečna skupina znači da netko spava tvrdim, dubokim snom.

Relaciju dvije frazemske antonimske skupine možemo prikazati formiranjem dvije tematski oprečne skupine. U prvoj skupini su frazemi koji se mogu povezati sa glagolom *šutjeti*, dok su u drugoj skupini frazemi koji se mogu dovesti u svezu s glagolom *govoriti*:

šutjeti

bez riječi

ni riječi (!)

ostati bez riječi/teksta

riječ je zapela/zastala u grlu

škrt na riječima

držati jezik za zubima

jezik za zube!

ne davati glasa od sebe

šutjeti kao zaliven

nijem kao grob

govoriti

upasti/uletjeti/uskočiti u riječ

uzeti/otkinuti riječ iz usta

voditi/imati glavnu riječ

biti brz na jeziku

imati dug jezik/bit dug jezik

razvezao se jezik

govoriti kao navijen

govoriti/pričati bez kraja i konca

Ako bolje pogledamo frazeme u ove dvije skupine, primjetit ćemo da u okviru svake od njih postoje stilske razlike. To je osobito primjetno u skupini koja se vezuje uz glagol *šutjeti* jer, na primjer, frazem *ni riječi (!)* može biti u kontekstu obične, izjavne rečenice – Nakon što je rekao svoje mišljenje, nije više progovorio *ni riječi*. – ali isto tako može imati i imperativnu funkciju – Da nisi rekao više *ni riječi!* – gdje predstavlja dosta strogu naredbu koja se ipak uklapa u normu relativno pristojnog govora. Za razliku od ovog frazema, frazem *jezik za zube!*, stilski ne odgovara konvencijama pristojnog razgovora jer ako nekom

kažemo – *Jezik za zube!* – zapravo smo mu rekli da umukne. No, i ovaj frazem možemo upotrijebiti, u malo izmijenjenom obliku, u kontekstu rečenice, što će djelomice ublažiti prethodni dojam – *Držao je jezik za zubima* jer je znao da to nikome ne smije reći. – pri čemu je i dalje prisutna pojačana ekspresivnost datog frazema. Naravno, skupine formiramo u skladu sa ciljem koji namjeravamo postići.

Kao posebnu, treću podskupinu, navela bih još jedan tip frazema koji je po svojoj strukturi osobito zanimljiv, a to su frazemi čije se sastavnice nalaze u međusobnoj opreci – *ni živ ni mrtav* (= *u velikom, paničnom strahu*), *uzimala-davala* (= *netko ne zna što zapravo hoće, netko tko nije načisto sam sa sobom*), *ni manje ni više* (= *upravo tako, zaista*), *ni na nebu ni na zemlji* (= *u neodređenoj situaciji; bezličan, bez određenih osobina*), *tko živ tko mrtav* (= *bez obzira na posljedice*). Kao što se da vidjeti iz njihovih tumačenja, značenje ovakvih frazema može biti konkretno ali isto tako može ukazivati na izvjesnu neodređenost, što u principu znači da i ovakvi frazemi mogu imati odgovarajuće antonimske parove.

6. Zaključak

Ovaj rad predstavlja pokušaj klasificiranja frazemskih antonima na osnovu već postojeće klasifikacije u leksikologiji. Tako sam ustanovila da u okviru frazemskih antonima sa raznokorijenskim antonomom kao sastavnicom posebnu omanju podskupinu mogu činiti višestruki antonimi; da je podjela frazemskih antonima po naravi značenjske opreke skoro u potpunosti nemoguća; te da posebnu skupinu frazemskih antonima mogu predstavljati oni čije su, ja bih ih recimo nazvala 'unutarnje', sastavnice već same po sebi u međusobnoj opreci.

Mnogi su radovi napisani o antonimiji, bez obzira koju definiciju antonima i antonimije njihovi autori prihvaćaju. S druge strane, i frazeologija, polako ali sigurno, postaje sve zanimljivija za istraživanje, na što ukazuju objavljeni radovi i pojavljivanje jedno- i dvojezičnih rječnika frazema. Međutim, kada je riječ o povezivanju antonimije sa frazemima i određivanju njezinoga mjesta u frazeologiji, dobivamo sasvim drugačiju sliku. Skoro je zanemarljiv broj radova u kojima se njihovi autori dotiču frazeološke antonimije, što dokazuje i nedostatak odgovarajućih stručnih termina.

Literatura

- Fink-Arsovski, Željka 2006: *Hrvatsko-slavenski rječnik poredbenih frazema*. Zagreb: Knjigra.
- Forgács Tamás 2007: *Bevezetés a frazeológiába*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Hrvatski enciklopedijski rječnik* 2003. Zagreb: Novi liber.
- Matešić, Josip 1982: *Frazeološki rječnik hrvatskog ili srpskog jezika*. Zagreb: Školska knjiga.
- Menac, Antica; Fink-Arsovski, Željka; Venturin, Radomir 2003: *Hrvatski frazeološki rječnik*. Zagreb: Naklada Ljevak d.o.o.
- Samardžija, Marko 1995: *Leksikologija s povješću hrvatskoga jezika*. Zagreb: Školska knjiga.

Lektorálta: Vig István, Nyomárkay István

Dziewońska-Kiss Dorota

SYMBOLE ŚMIERCI W JĘZYKU POLSKIM I WĘGIERSKIM (W ŚWIETLE MATERIAŁÓW ANKIETOWYCH)

Śmierć jako zjawisko indywidualne i kulturowe jest jednym z tych problemów eschatologicznych, które od dawna stanowią przedmiot szczególnego zainteresowania filozofii, antropologii, historii kultury (Krzyżanowska 1999: 9).

Jednym z 'owoców' przeprowadzonych w latach 2008-2011 (wśród polskich i węgierskich użytkowników języka) badań ankietowych na temat pojęcia **śmierć** jest materiał dotyczący **symboli śmierci**, w którym Węgierscy respondenci wymienili 131 symboli, a polscy 90.

Według jednego z polskich respondentów często symbolami śmierci stają się *symbole wrogich organizacji społecznych lub politycznych, wrogich państw oraz symbole religijne*.

Dla większości ankietowanych głównym i najważniejszym **symbolem śmierci** jest: *czaszka (48), kosa (31), czarny kolor (28), krzyż (26), szkielet (21), trumna (21), kościotrup (17)*.

W tej grupie znalazły się także: *kości (12), żniwiarz/kosiarz (12), czarny kir (12), krew (12), skrzyżowane piszczele (8), biały kolor (7), żałoba (6), czerwony kolor (6), cmentarz (6), łuczywo (6), trup (6), zdmuchnięta świeca (5), szkielet w płaszczu z kapturem i kosą w ręku (5), mroczna postać w długiej szacie z kapturem i z kosą na ramieniu (5), świeca (4), znicze (4), wieniec (4), urna (4), duchy (4), broń/pistolety (4), kruk (3), grzech pierworodny (3), smutek/żał (3), błyskawice (2), wąż (2), popiół (2), wieczny sen (2), czarna wstążka (2), jeździec Apokalipsy (2), światło na końcu tunelu (2), zombi (2), nóż (2), narzędzia tortur (2), diabeł (2)*.

W pojedynczych odpowiedziach wymieniono, np.: *czarny kwiat, czarne ubranie, białe światło, ciemność, biała lilia, charczący oddech, ból, smutek, szubienica, pogrzeb, msza, widzenie zmarłych, wisielec, tajemnice natury, koniec wędrówki, anioł z mieczem, anioł śmierci, piorun, płomienie, kaptur, pomnik, mogiła, grób, cyprys, Salve Regina, całun, kondukt żałobny, schody w górę, wampiry, mumie, serce, pirat, Bóg, kostnica, stypa, nadzieja, gilotyna, piekło, niebo, bladeść, czarne ptaki, noc, butelka obok samochodu, rysunek bakterii, schemat wirusa*.

TABELA 1. PROSZĘ WYMIENIĆ SYMBOLE ŚMIERCI

	profil	liczba wskazań w %
1.	czaszka	37
2.	kosa	24
3.	czarny kolor	22
4.	krzyż	20
5.	szkielet	16
6.	trumna	16
7.	kościotrup	13

Najczęściej podawanymi przez węgierskich respondentów **symbolami śmierci** były: *fekete szín* [czarny kolor] (56), *kereszt* [krzyż] (42), *kaszás* [żniwiarz] (34), *koporsó* [trumna] (33), *csontváz* [szkielet] (31), *koponya* [czaszka] (28), *kasza* [kosa] (27), *halálfej* [trupia czaszka] (26), *temető* [cmentarz] (18).

Spora część uczestników ankiety wymieniła także: *sír* [grób] (14), *sötét* [ciemność] (12), *fehér szín* [biały kolor] (11), *sírkő* [nagrobek] (10), *koponya két keresztcsonttal* [trupia czaszka i dwie skrzyżowane piszczele] (8), *koszorúk* [wieńce] (8), *kaszás ember fekete lepelben* [człowiek z kosą w czarnej pelerynie] (7), *fekete zászló* [czarna flaga] (7), *fény* [światło] (6), *kialvó gyertya* [wygasająca świeca] (5), *csuklya* [kaptur] (5), *varjú* [wrona] (5), *éjszaka* [noc] (4), *fejfa* [drewniany nagrobek] (4), *könnyek* [łzy] (4), *kaszás figura/alak* [postać z kosą] (5), *gyászlepel* [kir] (3), *szomorúfűz* [wierzba płacząca] (3), *virág* [kwiat] (3), *ásó* [łopata] (3), *nagy harang* [duży dzwon] (3), *halál angyala* [anioł śmierci] (2), *fekete fátyol* [czarny welon] (2), *üresség* [pustka] (2), *pokol* [piekło] (2), *halottszállító autó* [karawan] (2), *sírhant* [mogiła] (2), *gyász* [żałoba] (2), *holló* [kruk] (2), *galamb* [gołąb] (2), *akasztófa* [szubienica] (2), *fájdalom* [ból] (2), *Léthé folyó* [rzeka Leta] (2), *kapu* [brama] (2), *alagút* [tunel] (2), *szemfedél* [całun] (2), *krizantém* [chryzantemy] (2).

Na uwagę zasługuje różnorodność wyobrażeń respondentów odzwierciedlona również w pojedynczych odpowiedziach, na przykład: *csuklyás ember* [człowiek w kapturze], *fekete lepelbe burkolt*, *csuklyás kaszás alak* [postać z kosą, okryta

czarną peleryną z kapturem], *sötét köpenyes alak* [postać w ciemnej pelerynie], *fekete csuklyás alak, nem beszél, csak szuszog, élvezi, ha megriaszt valakit* [postać w czarnym kapturze, nie mówi, tylko sapie, której przyjemność sprawia przestraszenie kogoś], *fekete csuklyás ember* [człowiek w czarnym kapturze], *alvó ember* [śpiący człowiek], *sötét lovag* [czarny rycerz], *angyal* [anioł], *lepel* [peleryna], *homokóra* [klepsydra], *hamu* [popiół], *lábszárcontok* [piszczele], *keresztbe tett csontkéz* [skrzyżowane kości rąk], *csontok* [kości], *fekete tüll* [czarny tiul], *fekete drapéria* [czarna draperia], *fekete szalag* [czarna wstążka], *fekete keret* [czarna rama], *árnyék* [cień], *űr* [przestrzeń, pustka], *felhő* [chmura], *a melegség* [ciepło], *láng* [płomień], *pokol tüze* [ogień piekła], *ördög* [diabeł], *mennyország* [niebiosy], *Szent Péter* [Święty Piotr], *feszület* [krucyfiks], *félelem* [strach], *valakinél megkönnyebbülés* [ulga dla kogoś], *kandeláber* [świecznik], *oltár* [ołtarz], *a köztudatba beépült siratók, rekviepek* [pieśni żałobne i requiem utrwalone w świadomości społecznej], *síró emberek* [płaczący ludzie], *hurokkötél* [pętla], *bárd* [topór], *gőzölgő bogrács előtt ördög álló farokkal és sátáni kacajjal* [stojący przed gorącym kotłem diabeł z ogonem i szatańskim uśmiechem], *kórház* [szpital], *járvány* [epidemia, plaga], *rák* [rak], *aids* [aids], *pestis* [dżuma], *háború* [wojna], *éhínség* [głód], *vér* [krew], *szellem* [upiór], *a nevetés (ugyanaz latin-amerikai szokás is)* [śmiech (jest to także zwyczaj w Ameryce Łacińskiej)], *révész* [przewoźnik na rzece], *Yin-yang* [Yin-yang], *váratlan* [zaskoczenie], *hiéna* [hiena], *sakál* [szakal], *kuvik* [sowa piszcząca], *alkony* [zmierzch], *a tengerbe torkoló folyó* [rzeka wpadająca do morza], *ladik* [łódka/czółno], *méreg* [trucizna], *a halál csónakja* [czółno śmierci], *a halott nyelve alá kerülő pénzérme* [moneta pod językiem zmarłego], *könnyező arc* [zawijająca twarz], *halálmadár* [ptak śmierci], *fekete macska* [czarny kot], *mártírok* [męczennicy], *haláltánc* [taniec śmierci], *az alvilág őrei* [strażnicy świata zmarłych], *különböző madarak* [przeróżne ptaki], *fekete madár* [czarny ptak], *fekete holló* [czarny kruk], *bagoly* [sowa], *hulló őszi falevél* [spadające jesienne liście], *rózsa* [róza], *kála* [kalia], *szírom nélküli virág* [kwiat bez płatków], *föld* [ziemia], *lehullott falevelek* [opadłe liście], *diófa* [drzewo orzechowe], *kehely* [kielich], *fehér szegfű* [biały goździk], *kompozíciókban a lekonyuló virág vagy levél* [zwiędły kwiat lub liść w kompozycjach], *lekonyuló virág* [zwiędły kwiat], *csupasz ágak* [gołe gałęzie], *kopár táj* [jałowy krajobraz], *régi emlékek* [stare wspomnienia], *ahány nép, annyi féle elképzelés* [ile narodów, tyle wyobrażeń], *Festményeken többször láttam a halált a „kaszás” képében megjelenítve. Ugyanígy filmekben. Véleményem szerint azonban a halál egy esemény, amit nem lehet megszemélyesíteni, így testet sem ölthet. Leginkább egy kapuként tudom elképzelni, ami mögött az öröklét van. Falun nevelkedtem, így tudom, hogy a halál előhírnökének tekintik a baglyot. Nem nevezném jelképnek, de most ennél közelebbi nem jutott eszembe. A mi kultúránkban a halál jelképe a fekete szín, bár ez sem igazán jelkép, csak jel. Ha ide belefér, azt azért még szívesen megosztom, hogy nekem mégsem ez a szín jut eszembe, hanem a fehér, a tisztaság, megtisztulás színe.* [Na obrazach wiele razy widziałem/-łam śmierć przedstawianą jako „żniwiarza”. Tak samo w filmach. Według mnie natomiast śmierć jest wydarzeniem, którego nie można upersonifikować, i nie można nadać mu ciała. Najlepiej mogę ją sobie wyobrazić jako bramę, za którą znajduje się wieczne życie. Wychowałem/-łam się na wsi, więc wiem, że za zwiastuna śmierci

uważa się sowę. Nie nazwał(a)bym jej symbolem, ale teraz nie przypomina mi się nic lepszego. W naszej kulturze symbolem śmierci jest kolor czarny, ale to także nie jest symbol tylko znak. W tym miejscu, bardzo chętnie dodam, że osobiście ze śmiercią nie kojarzę koloru czarnego lecz kolor biały, kolor czystości, oczyszczenia.].

Tabela 2. Sorolja fel a halál jelképeit [Proszę wymienić symbole śmierci]

	profil	liczba wskazań w %
1.	czarny kolor	43
2.	krzyż	32
3.	żniwiarz	26
4.	trumna	25
5.	szkielet	24
6.	czaszka	22
7.	kosa	21
8.	trupia czaszka	20
9.	cmentarz	14
10.	grób	11

Duża ilość i różnorodność nadesłanych odpowiedzi pozwoliła na pogrupowanie danych według następujących profili:

MIEJSCE – węg.: *korház* [szpital], *temető* [cmentarz], *sír* [grób], *sírhant* [grób], *kapu* [brama], *alagút* [tunel], *oltár* [ołtarz], *gőzölgő bogrács előtt ördög áll farokkal és sátáni kacajjal* [stojący przed gorącym kotłem diabeł z ogonem i szatańskim uśmiechem], *pokol* [piekło], *mennyország* [niebiosy]; pol.: *cmentarz*, *urna*, *mogiła*, *grób*, *schody w górę*, *kostnica*, *piekło*, *niebo*;

PRZEDMIOT – węg.: *feszület* [krucyfiks], *kereszt* [krzyż], *koporsó* [trumna], *kasza* [kosa], *koszorúk* [wieńce], *fekete zászló* [czarna flaga], *kialvó gyertya* [wygasająca świeca], *ásó* [łopata], *nagy harang* [duży dzwon], *homokóra* [klepsydra], *hamu* [popiół], *fekete szalag* [czarna wstążka], *fekete keret* [czarna rama] *kandeláber* [świecznik], *hurokkötél*

[pętla], *bárd* [topór], *a halott nyelve alá kerülő pénzérme* [moneta pod językiem zmarłego] *kehely* [kielich], *akasztófa* [szubienica], *sírkő* [nagrobek], *fejfa* [drewniany nagrobek]; pol.: *kosa, krzyż, trumna, łuczywo, zdmuchnięta świeca, znicze, wieniec, broń/pistolety, popiół, czarna wstążka, nóż, narzędzia tortur, szubienica, pomnik, gilotyna, butelka obok samochodu, rysunek bakterii, schemat wirusa;*

ŚRODKI TRANSPORTU – węg.: *halott szállítóautó* [karawan], *ladik* [łódka/czółno] *a halál csónakja* [czółno śmierci];

KOLOR – węg.: *fekete szín* [czarny kolor], *fehér szín* [biały kolor]; pol.: *czarny kolor, biały kolor, czerwony kolor, popielaty;*

PERSONIFIKACJA – węg.: *kaszás* [żniwiarz], *kaszás ember fekete lepelben* [człowiek z kosą w czarnej pelerynie], *kaszás figura/alak* [postać z kosą], *csuklyás ember* [człowiek w kapturze], *fekete lepelbe csuklyás, burkolt kaszás alak* [postać z kosą, pokryta czarną peleryną z kapturem], *sötét köpenyes alak* [postać w ciemnej pelerynie], *fekete csuklyás alak, nem beszél, csak szuszog, élvezi, ha megriaszt valakit* [postać w czarnym kapturze, nie mówi tylko sapie, której przyjemność sprawia przestraszenie kogoś], *fekete csuklyás ember* [człowiek w czarnym kapturze], *alvó ember* [śpiący człowiek], *sötét lovag* [czarny rycerz], *Szent Péter* [Święty Piotr], *síró emberek* [płaczący ludzie], *révész* [przewoźnik na rzece], *mártírok* [męczennicy], *az alvilág őrei* [strażnicy świata zmarłych], *csontváz* [szkielet], *koponya* [czaszka], *halálfej* [trupia czaszka], *koponya két keresztcsonttal* [trupia czaszka i dwie piszczele], *lábszárcsontok* [piszczele], *keresztbe tett csontkéz* [skrzyżowane kości rąk], *csontok* [kości]; pol.: *czaszka szkielet, kościotrup, kości, żniwiarz/kosiarz, skrzyżowane piszczele, trup, szkielet w płaszczu z kapturem i kosą w ręku, mroczna postać w długiej szacie z kapturem i z kosą na ramieniu, jeździec Apokalipsy, wisielec, wampiry, mumie, serce, pirat;*

ŚWIATŁO – węg.: *sötétég* [ciemność], *fény* [światło], *éjszaka* [noc]; pol.: *światło na końcu tunelu, białe światło, ciemność, płomienie, bladość, noc;*

ODZIEŻ – węg.: *csuklya* [kaptur], *gyászlepel* [kir], *fekete fátyol* [czarny welon], *szemfedél* [całun], *lepel* [peleryna], *fekete tüll* [czarny tiul], *fekete drapéria* [czarna draperia]; pol.: *czarny kir, czarne ubranie, kaptur, całun;*

NATURA – węg.: *Léthé folyó* [rzeka Leta], *árnyék* [cień], *úr* [przestrzeń, pustka], *felhő* [chmura], *a melegség* [ciepło], *alkony* [zmierzch], *tengerbe torkolló folyó* [rzeka wpadająca do morza], *föld* [ziemia], *kopár táj* [jałowy krajobraz]; pol.: *błyskawice, tajemnice natury, piorun;*

PTAKI – węg.: *varjú* [wrona], *holló* [kruk], *galamb* [gołąb], *kuvik* [sowa piszcząca], *halálmadár* [ptak śmierci], *különböző madarak* [przeróżne ptaki], *fekete madár* [czarny ptak], *fekete holló* [czarny kruk], *bagoly* [sowa]; pol.: *kruk, czarne ptaki;*

ZWIERZĘTA – węg.: *hiéna* [hiena], *sakál* [szakal], *fekete macska* [czarny kot];

GADY – pol.: wąż

DRZEWA – węg.: *szomorúfűz* [wierzba płacząca], *hulló őszi falevél* [spadające jesienne liście], *lehullott falevelek* [opadłe liście], *diófa* [drzewo orzechowe], *csupasz ágak* [gołe gałęzie]; pol.: cyprys;

KWIATY – węg.: *virág* [kwiat], *krizantém* [chryzantemy], *rózsa* [róża], *kála* [kalia], *szírom nélküli virág* [kwiat bez płatków], *fehér szegfű* [biały goździk], *kompozíciókban a lekonyuló virág vagy levél* [zwiędły kwiat lub liść w kompozycjach], *lekonyuló virág* [zwiędły kwiat]; pol.: czarny kwiat, biała lilia;

UCZUCIA – węg.: *könnyek* [łzy], *fájdalom* [ból], *félelem* [strach], *valakinnél megkönnyebbülés* [ulga dla kogoś], *a nevetés (ugyanaz latin-amerikai szokás is)* [śmiech (jest to także zwyczajem w Ameryce Łacińskiej)], *könynyező arc* [łzawiąca twarz]; pol.: żal, ból, smutek, nadzieja;

ISTOTA ŻYWA – węg.: *halál angyala* [anioł śmierci], *angyal* [anioł], *ördög* [diabeł], *szellem* [upiór, duch]; pol.: duchy, zombi, diabeł, anioł z mieczem, anioł śmierci;

CHOROBA – węg.: *járvány* [epidemia, plaga], *rák* [rak], *aids* [aids], *pestis* [dżuma];

WYDARZENIA – węg.: *háború* [wojna], *éhínség* [głód]; pol.: grzech pierworodny, pogrzeb, msza, widzenie zmarłych, koniec wędrówki, kondukt żałobny, stypa;

STAN – węg.: *gyász* [żałoba], *váratlan* [zaskoczenie]; pol.: wieczny sen, charczący oddech, żałoba;

SACRUM – węg.: *Szent Péter* [Święty Piotr]; pol.: Bóg

INNE – węg.: *üresség* [pustka], *a köztudatba beépült siratók, rekviemek* [pieśni żałobne, rekwiemy, utrwalone w świadomości społecznej], *Yin-yang* [Yin-yang], *méreg* [trucizna], *haláltánc* [taniec śmierci], *régi emlékek* [stare wspomnienia], *láng* [płomień], *pokol tüze* [ogień piekła]; pol.: *Salve Regina*

Analiza materiału wskazuje na to, że wymienione przez respondentów **symbole śmierci** nie zawsze potwierdzają antropomorfizację tego zjawiska i chociaż dla zdecydowanej większości respondentów symbolami śmierci są: *czaszka, szkielet, kościotrup, kości, skrzyżowane piszczele, kosiarz, wąż itp.*, to niezwykle często śmierć kojarzona jest z miejscem, przedmiotami, kolorami, odzieżą itp.

Z powyższych danych wynika również, że dla niektórych węgierskich respondentów symbolami śmierci są choroby, czego nie zarejestrowano w odpowiedziach polskich. Żaden z polskich respondentów jako symboli śmierci nie wymienił środków transportu. Węgrzy natomiast podali ich trzy. Węgierscy ankietowani jako symbole śmierci wymienili także różne gatunki drzew, kwiatów, zwierząt i ptaków, polscy podali pojedyncze przykłady.

Zebrany materiał jest prezentacją 'potocznego widzenia' śmierci poprzez pryzmat doświadczeń, prawd, stwierdzeń, wierzeń itp. W aspekcie kulturowym jest on odzwierciedleniem światopoglądów i dawnych wierzeń.

Uzyskane wyniki stanowią zatem bogaty materiał językowy i kulturowy, po części dający odpowiedź na pytanie, w jaki sposób człowiek porządkuje i wartościuje otaczający go świat oraz zjawiska w nim zachodzące.

Bibliografia

- Bańczerowski, Janusz 2002: A profilírozás mint nyelvészeti fogalom. *Magyar Nyelvőr* 2002/3: 321–329. <http://www.c3.hu/~nyelvor/period/1263/126307.pdf>
- Bańczerowski, Janusz 2008: *A világ nyelvi képe. A világgép mint a valóság metaképe a nyelvben és nyelvhasználatban*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Krzyżanowska, Anna 1999: *Polska i francuska frazeologia śmierci*. Lublin: UMCS.

Lektorálta: Bańczerowski Janusz

Recenzió

Bognár Zoltán

VÁN BENJÁMIN: SZILÁDY ÁRON ÉLETE

Kiskunhalasi Református Egyházközség, Szilády Áron Társaság, Thorma János Múzeum; Kiskunhalas, 2012. 288 oldal. Szerk.: Szakál Aurél.

Szilády Áron legfontosabb tudományának, a régi magyar irodalom történetének Európában is jól ismert kutatója, Balázs Mihály professzor mondta egy interjúban, hogy a múltunkat csak a maga bonyolultságában érdemes megismernünk. Ezért is éri meg a szokásosnál egy kicsit körültekintőbb figyelmet szentelni a több kiadó gondozásában nemrég Kiskunhalason megjelent Ván Benjámintól Szilády-életrajzra.

Két szempontból érdemes tekintetet vetni rá: magára a közel 300 oldal terjedelmű, testes munkára és a szerkesztői eljárásra.

Életrajzot sokféle céllal és felfogással ír az ember – általában ez határozza meg a jellegét. Így van ez Ván esetében is, hiszen már maga a téma is számos lehetőséget biztosít, mivel a jeles 19. századi polihisztor, Szilády Áron (1837-1922) sokféle érdeklődése és többirányú tevékenysége szinte maga kínálja fel a különféle megközelítéseket: pap, orientalista, magyar nyelvész, filológus, irodalomtörténész, folyóirat-szerkesztő, politikus, iskolaszervező – bármelyik területet szemléli is az ember, megfelelő nézőpontot és elmélyülési lehetőséget találhat ehhez a gazdag életműhöz.

Ván Benjámint (1892–1985) nem véletlenül nyúlt ehhez a témához, és nem avatlatlanul szólalt meg Szilády Áronról. Református lelkész volt ő maga is, mint nagy elődje. Igaz, a papi hivatása többnyire különféle falusi gyülekezetekhez kötötte, de rövidebb ideig szolgált ő Nagykőrösön, Mohácson és tizenöt évig Hala-son is. Ráadásul ifjúkorában három és fél esztendeig, 1917-től 1921-ig közvetlenül Szilády mellett dolgozott káplánként. Nem egyszerű munkatársi kapcsolatban álltak, hanem talán szerencsésebb lenne nagyon személyes, sőt egyenesen bizalmas, a családi szimpátiát sem nélkülöző viszonyként leírni kapcsolatukat Ván elbeszélése szerint. Ennek az idős tudós részéről az lehetett az alapja, hogy a papi teendők mellett a fiatal, talpraesett káplán jó szervezőnek is bizonyult, jó gazdálkodási képességekkel rendelkezett, és a rendkívül nehéz, háborús körülmények között új színfolt lett az idős emberek között az egyhangú parókiái életben. Ezért a család is megkedvelte, szívesen fogadta és megnyerőnek találta a személyiségét. A fiatalembert pedig egyenesen lenyűgözte az a lehetőség, hogy

az általa gyerekkora óta áhítatos tisztelettel csodált, és a rajongásig toluló érzelmekkel imádott nagy tudós közelségébe kerülhetett, sőt, úgy érezhette, Szilády bizalmasává válhatott. Vallomásaiból kiderül, hogy éppen ez hatott rá az egész későbbi életét meghatározó, elementáris erővel, és ez készítette az életrajz megírására is. Nagyon is kézenfekvő ok ez, és hihető a körülmények is.

Ám eljárását fölöttébb furcsává teszi az a meghökkentő, bizony egy kicsit bizarr nézőpontválasztás, hogy éppen az akadémikus Szilády kitűnő tudományos munkásságáról nem kíván szólni egyetlen szót sem, sőt ezt egyenesen kizárja a tárgykörből, mondván, arról eleget tudnak a tudósok, neki tehát ezzel nincs dolga, az ő feladata inkább az, hogy megrajzolja a „való lelki arcát” (6.). Nehéz pontosabban körülírni, hogy ez lényegében mit is jelent, Ván sem teszi meg, de talán az lehet az értelme, hogy a szerző az élet apróbb eseményeinek megörökítését és elbeszélését tartja feladatának. Főként olyanokét, amelyeknek szem- és fültanúja lehetett, amíg a káplánja volt. Hiszen ezekről az általa megismert titkokról, kedvenc szavával: ezekről az „intimitásokról” a nagyvilág édeskeveset tudhat.

Talán már ebből a felvetésből is kitetszik, hogy az életrajzírás kényes dolog. Főként akkor, ha a szerző – amint mondja – a kellő időben elkészített jegyzetek híján kénytelen a memóriájára hagyatkozni, s az emlékezetébe vésődött vonásokat rajzolgatja Sziládyról, ezeket erősíti meg olyasféle kontúrként, amely megadja a karakter egészének jellegét. Tehát a bevallott célja nem is egyszerűen hűvös tárgyilagosságot tartó, mérlegelő biográfia megírása, hanem inkább memoár, amelyben kötelezően helye van a személyesség legkülönbélebb árnyalatainak, akár elfogultságnak, akár ellenszenvnek. Hiszen ezt a jellegzetes, a 17. század óta különösen népszerű írásbeli irodalmi formát szándékosan a szubjektív világlátás jellemzi, noha történetileg hiteles eseményekről, körülményekről vagy személyekről szól. Ezért gyakran több, a valóságnak jobban megfelelő információt közvetít magáról a szerzőről, mint a benne foglalt témákról. De még a megidézett valóságot is célszerű kettős dimenzióban szemlélni valahogy olyasformán, ahogyan azt már a régi auktorok is tették: szigorúan elkülönítve egymástól a *historiát* és a *fabulát*, azaz a történeti hitelességet és a fikciót. Erre egyébként maga a mesélőkedvű szerző is külön felhívja a figyelmet az előszóban, amikor azt hangsúlyozza, hogy mondát/mítoszt teremt Szilády Áron köré, aki megítélése szerint emberfölötti nagyság, akit az eszménnyé emelt hősökhöz kíván hasonlónak tenni. Kimondottan ez a célja. Aztán mégsem csupán ez lesz a „visszaemlékezéseiből”. Ván Benjámint ugyanis még egy réteggel megbonyolítja, betetőzi a dolgozatát: az említettekén túl önéletrajzot is ír egyúttal.

Másként fogalmazva: legalább három szintje és három nagyobb témaköre látszik a szövegnek. Az első a címből kiindulva maga a Szilády-életrajz. Ez a kronologikus rendben tárgyalt réteg képezi a történeti nézőpontot: különféle adatokból helyenként akkurátusan, máskor igen elnagyoltan összeszedetettségű szint. A benne felhasznált dokumentumok miatt ez viszonylag objektív hatást kelt. Ehhez fűződik a szerzői fantázia segítségével is kiegészített kommentárok és visszaemlékezések szintje, amely jellegéből adódóan is csak erősen szubjektív lehet. Harmadikként a szerzői önarckép kínálkozik, amelyben szintén a mindent átható,

gyakran szenvedélyes hangon megszólaló személyes ítéletalkotás jellemzi az eljárást.

Természetesen ezek a szintek ilyen markánsan nem különülnek el, hanem át- meg átszövik egymást, sajátos elegyet alkotnak, és a megírás különféle időpont- jai szerint módosuló írói célkitűzéseknek megfelelően kapnak hangsúlyt.

Ván visszaemlékezéseit idős korában, nyugdíjasan, szanki, falusi magányában kezdte el írni. Nem siette el a munkát, négy évig bíbelődött vele. Időnként meg- szakította, félretette, újrakezdte, javítgatta, de egy-egy részét lendületesen, ösz- szefogottan vetette papírra. Annak ellenére, hogy helyenként kisebb átfedések akadnak benne, látszik rajta a jól átgondolt, megtervezett szövegalkotási igény és biztonságos formálás, ami kétségtelenül meglévő írói vénája mellett feltehe- tően annak a hosszú papi gyakorlatnak köszönhető, amelyet a rendszeres oráci- ók jelentettek neki.

Egyszerű spirálfüzetekbe dolgozott. Olyasfélékbe, amelyeket a gyorsírást tanu- ló közgazdasági szakközépiskolások még az 1960-as években is használtak. Ti- zenkét darabot írt tele. Tanári szemmel nézve kissé szertelen az írásképe, eset- len, nehezen olvasható, szálkás betűket formált.

Nehéz lenne megmondani, hogy miért éppen 63 évesen érezte szükségét egy nyilvánvalóan kiadásra szánt műfajban tenni vallomást Szilády Áronról. A dolgo- zata bevezetésében ő elsősorban külsődleges, aktuális indokokra hivatkozik ilyesformán: „...újabbban többen keresnek föl levéllel s üzennek, hogy írjak, be- széljek a nagy Szilády Áronról, akit már ez a nemzedék nem ismerhetett. Azok, akik még ismerték, keserű szemrehányást tesznek, hogy erről hallgatok” (5.). Úgy érezte ezért, hogy egyenesen erkölcsi kötelessége krónikássá válni, és el- mondani mindazt, amit megtudott és megtapasztalt róla vagy vele kapcsolatban. Ez az éppen akkortájt aktuálissá vált közösségi igény, ez az erőteljesnek érzett újdonsült érdeklődés méltán ébreszthette fel benne azt az időnként fel-feltörő vágyat, hogy ilyen formában idézze fel ifjúkora rajongva tisztelt és szeretett princípálisát, akihez fogható számára nem akadt sem az egyházi hierarchiában feljebbvalók között, sem a vele együtt gyakorló papok világában.

Emellett úgy gondolja, hogy adóssága törlesztésével jócskán várnia kellett, amíg kellő élettapasztalatot nem szerzett hozzá az eltelt harmincöt év során, mert így „valóbb képet rajzol” majd róla. Amint mondja: „éretlenebb elmével ítélni nem tudtam volna dolgai fölött...” (6.).

A dolgozat legfőbb mozgatójának azonban mégis ezeket a motívumokat jócskán meghaladó erő tűnik: Ván Benjámin ekkor, már meglehetősen idős korban látta szükségét papírra vetni saját önéletírását. Nem szokványos számvetést akart készíteni, amelyben a biográfiai tényeket vagy az intellektuális fejlődése ívét, mozgatórugóit, esetleg kudarcait tekinti át, hanem inkább az lehetett a célja, hogy jól átgondoltan megrajzolja, és írásos formában az utókor számára is át- mentse azt a jellegzetes én-képet, amelyet talán már diákkorában eltervezett önmagáról, és egész papi működése során alakítgatott, csiszolgatott, amelyet

életműve egészével megvalósítani igyekezett. Jobb is volna ezért az önéletrajz műfaja helyett önportrénak nevezni inkább, mert pontosabban fedi a valóságot és az írói szándékot is. Nos, ehhez teremtett jó alkalmat a Sziládyról szóló emlékei felidézése. Ennélfogva legelsősorban magának Vánnak az önarcképe és lelki rajza a *Szilády Áron élete* című munka, és csak ezután visszaemlékezés a neves akadémikusra, noha talán a terjedelem nagyobbik része valóban őróla szól.

Természetesen tisztában van ezzel maga a szerző is, és már a bevezetésben egyenesen figyelmezteti is az olvasót, hogy helyenként eltér a szűkebb értelemben vett témától, és nem Sziládyról ír majd, hanem helyette inkább önmaga problémáiról, ez ideig elhallgatott konfliktusairól, kudarcairól és életigazságairól tesz vallomást: „Ne tévesszen meg senkit, hogy a magam sebeit is talán itt tárom fel legjobban” – írja (6.).

Ebből az is világossá válik, hogy az önéletrajz nézőpontja nem a napjaink embeérének érdeklődését vonzó meditatív számvetés lesz, hanem az összegzés sokkal szimplább, áttételek nélküli formája, amelynek lényege a panaszok elősorolása. Nem az időskor bölcsességéből fakadó, kellő távolságot tartó, ha kell, önironikus, a dolgokat átértékelni képes emlékidéző magatartás, amelyet a szembenézés igénye úgy vezet, hogy esetleg megkérdőjelezi önmaga ifjúkori túlkapásait. Nem. A szerző tollát az az egyetlen, egyszerűen leírható szándék irányítja, hogy Szilády tekintélyes életművét is segítségül hívva önmaga életének szolgáltatson igazságot.

Természetesen nem álszent, körültekintően számító ravaszkodásnak gondoljuk el ezt az eljárást, hanem nagyon is őszinte, mélyről jövő igyekezetnek, amelyben Szilády nagysága olyasféle vigasznak, lelki támasznak tűnhetett fel számára a kitzasztottság állapotában, amelyre méltán számíthatott, amelynek a segítségével eredményesebben elfogadtathatta – talán időskori önmagát is folyamatosan győzködve – élete felemlegetett törekvéseit.

De lássuk sorjában a kérdéseket!

Milyen Szilády-képet rajzol Ván?

Az indításban lényegében az életrajz elengedhetetlen kellékei, keretei bontakoznak ki a szövegből: az ősökről, azután Szilády életének fontosabb szakaszairól beszél, majd a terjedelmesebb rész az emlékeit dolgozza fel.

A családtörténet a ködbevesző régmúltat jeleníti meg. A papi ősökről fennmaradt szűkszavú egyházi anyakönyvi bejegyzéseken kívül kevés a hiteles információ, ám ez nem hátrány, mert fordulatos anekdotákba foglalják őket az orális hagyományok és a szerző képzelete.

Természetesen igen jeles személyek az elődök. Az apa például „hatalmas erejű ember”, „nemes vágású, szép férfi” volt, akinek indulatos haragja és bátorsága mindig igazságot szolgáltatott, lett légyen az a papi fundusról terméskövet bá-

nyászgató szomszéd („fél kézzel benyúlt érte a gödörbe, megfogta hátán a kabátját, s kiemelve hatalmas lendülettel átdobta a saját portájára a kerítésen át, ahol az ember a földre zuhant, ami éppen négy öltre volt a gödör szélétől”, 10.), Orsai Vilmos halasi főbíró, aki egy kávéházi banketten vesztére a német rendszert magasztalta („a vele szemben beszélő főbíró mellett ragadva, az asztal fölött kiemelte, s a terem közepére vágta”, 10.), Gróffy kapitány („galléron ragadva a saját hivatalában úgy földhöz vágta, hogy az csak segítséggel bírt később talpra állni”, 11.) vagy maga a presbitérium („ha okos érvekre, tanácsra nem hallgatott, hanem makacsul ellenállt, akkor bizony a gyűlésre rendszeresen bevitt botját jól megragadta, azzal kergette szét a félrevezetett ... embereket”, 11.).

Az esetek megtörténtét nem érdemes elvitatni. De ha elhagyjuk belőlük a kétségtelen túlzásokat, számunkra akkor is homlokegyenest más az olvasata és más a tanulsága is a történeteknek: Szilády László lobbanékony indulatai és féktelen szenvedélyessége nem pozitív személyiségjegyeknek látszanak, hanem súlyos, pszichés, depressziós betegsége tünetei. Hirtelen feltörő agresszivitása a rendkívüli fizikai erővel párosulva bizony nem áldást, hanem kiszámíthatatlan veszélyt jelentett a környezetére számára. Hogy a családnak és főként a gyerekeknek milyen szívszorító nehézség és mekkora teherterhelés lehetett ez a hétköznapi életben, jól mutatja, hogy Szilády Ván előtt sohasem beszélt az apjáról (16.). De az állapotának értelmezésünk szerint árnyaló leírását, még pontosabb látteleletét adják az apa nagybátyjához, Szilády Károlyhoz Kecskemétre és Áronhoz Nagykőrösre, valamint Debrecenbe írt levelei.

Ezek után lássuk a fiú, Áron jellemzését, aminek természetesen nem a hatalmas fizikai erő, hanem a mindenki felett álló kivételes szellemi képesség a lényege.

Ván számára talán az lehetett az alapja, hogy gyermekkorától fogva folyamatosan belenőtt a Sziládyt körülfogó elismertség minden formájába és megnyilvánulásába: a dolgozatban említett családi hagyományokon kívül a halasi gimnáziumi neveltetése, ahol igen direkt módon emlékeztette minden Sziládyra, majd a pesti teológiai évek és a papi élete is számtalan alkalmat jelentett számára, hogy szinte állandósult élményként érzékelje Szilády közelségét és kiválóságát; hogy kialakítsa körülötte azt az igen mély érzelmekből táplálkozó személyes nimbuszt, amellyel szinte glorifikálhatta „örök fenségben élő, szinte túlvilági lényét”(63.).

Felfogásának leglényegesebb, mindent magában foglaló vonása az a globális érvényű megállapítása, hogy Szilády nem egyszerűen kivételes képességű tudós, nem is zseniális csupán, hanem még ennél is több: egyenesen zseni. Ez a kijelentés tehát nem melléknévi tartalmú, azaz korlátozott, lefokozott értelmű, hanem ahogyan a mondat is közvetíti és nyomatékosítja a főnévi tartalmát: megnevező funkciójú. Ezért nem is a mindenben való kiválóságát jelenti csupán, hanem inkább a jelölt mindenek fölött létező voltát. Amint ezt ihletett hasonlata is jól megmutatja, számára Szilády olyan „mint a sas, amelyik magasban fészkel, s ott van otthona, igazi élete, amikor fent teszi kifeszített szárnyaival a csodás ívet, s mozdulatlanul tetsző szárnyaival lebeg a tiszta égbolton, s onnan néz alá. Hiszen azért száll a magasba, hogy jobban megértse mélységeinket” (5.). Ez

az idealizált, mitizált kép az alap, ekörül bonyolódnak a néha heroikus, máskor hétköznapi események a romantikus irodalmi sablonoknak megfelelően.

Jegyezzük meg: a kortársak közül senki sem jellemezte Sziládyt zseniként Vánon kívül. Vajon ő miért tette? Bármennyire is meghökkentő, mondjuk ki egyértelműen: azért, mert a saját élete értelmezéséhez szüksége volt arra, hogy egy zsenivel hozza kapcsolatba önnön sorsát. És ehhez legkézenfekvőbbnek kínálkozott a jókaias reminiscenciákkal elképzelt, a halasi környezetben nemegyszer csodabogárnak láttatott, talányos életűnek és tudományúnak tetsző akadémikus.

Mindenekelőtt szögezzük le: Ván információi kétségtelen történeti értéket jelentenek a helyi múlt kutatóinak, még inkább a Ván Benjámint személyiségét majdan árnyaltan megrajzolni szándékozó érdeklődőnek kellő szövegkritikai megközelítéssel, de használható részleteket tartalmaznak magáról Szilády Áronról is, mert szépen összegyűjt minden, számára elérhető, hitelesnek látszó adatot a családról és a tudósról egyaránt. Noha nem használta fel az akkorra már jelentős számú irodalmat, munkája a fontos források közé tartozik. Különösen Szilády időskori életmódjára, a mindennapjaira, szokásaira vonatkozó, a szemtanú hitelessével előadott oldalak és az ekkori gazdálkodási anomáliákat bemutató részek dokumentumértékűek a pappá választásának adataival és a könyvtára sorsának elbeszélésével együtt. Néprajzi szempontból pedig azért, mert közvetlen közletről megmutatja, hogyan születik és működik a legendaképzés egy minden ízében rátermett mesélő tolla nyomán.

Szorosan ehhez kapcsolódó kérdéskör összegezhető a „nyelvzseni” mítoszában, ami Ván számára Szilády sokféle tudományos elismertségén túl leginkább abban érhető tetten, hogy számos idegen nyelvet beszélt. Persze, semmi alapja sincsen, mértékadó dolgozatok sem említik Sziládyval kapcsolatban. Nyilvánvalóan Vántól származik, aki maga beszéli el egy színpadra illő, megmosolyogni valóan kedves jelenet keretében a 186–187. lapon, hogyan faggatták ki az idős tudóst Klárikával, Szilády unokahúgával efelől. Kár volna kételkedni abban, hogy megtörtént esetet mesél el, ámde érdemes tudni, hogy sem Ván, sem Babyka nem beszélt egyetlen idegen nyelvet sem. Ekkortájt Szilády taníttatta őket németre. Nem nehéz elképzelni, hogy az öregember mennyire megunhatta a „Nagyapa tud perzsául is?” típusú jámbor kérdést hallani sokadik alkalommal, miközben bólogatott vagy tagadólag rázta a fejét. Az ekkor tizenöt év körüli Babyka 26-ig jutott a huncut módon kitalált, gyerekesen kigondolt számolásban, s ezt Ván – mint egyéb mást is – tényként kezelte. Jól beleillett a Sziládyból zsenit alkotó igyekezetébe. Alapja pedig az lehetett, hogy Szilády ifjúkori tudományterülete, az orientalisztika több fontos nyelv és nyelvjárás ismeretét – adott esetben történeti ismeretét is – megkövetelte a 19. században, s követeli meg napjainkban is. A többféle területen is nagyon tehetséges Szilády szívesen, nemegyszer szó-rakozásképpen is tanult nyelveket. Igen eredményesen, mert már korán, kisgyermekként a családban elkezdte, s a szigorú iskolai nyelvtanulási tapasztalatokkal jótékonyan megalapozta, külföldi útjaival csiszolta, tudományos érdeklődésével pedig elmélyítette az idegen nyelvek ismeretét. Szóba hozni sem volna érdemes, ha a kiskunhalasi legendáriumban nem futott volna be ekkora karriert Vánnak köszönhetően, s nem terjedt volna el olyan általános érvénnyel és máig

hatóan a helyi köztudatban és az ezt formáló intézményekben. Irodalmi vetülete is keletkezett, mert a gimnazista Rigó Bélát szép versre ihlette 1960 tájékán „Huszonhat nyelven perellek, Uram” kezdettel.

Ismerjük el azonban, hogy Ván igen ihletetten választott ki egy tudományterületet a Szilády által művelték közül. Nem is azt, amelyben talán a legnagyobb eredményeket érte el hosszú pályafutása során, hanem pályakezdése témáját, az orientalisztikát. Jobbat nem is találhatott volna, hiszen egyik sem illeszkedett ennyi naiv, irodalmias bájjal a frázissá kopott romantikus hagyományba, mint éppen az egzotikusnak látott keletiség. Ezt a legkönnyebb előre garantálható sikerrel megragadni. A szerző mesélő fantáziája itt szárnyal a legmagasabbra, itt találja ki a legérdekesebb, ám a legcsekélyebb valóságtartalmat is nélkülöző történeteket: igéző sztambuli utazások, szultáni fogadások, bőkezű állásajánlatok, huncut diáktrefák következnek egymásra ebben a részben.

Milyen képet rajzol önmagáról?

Ugyanebből, a zsenit alkotó képzeletből táplálkozik az önportrét megrajzoló igyekezete is: természetesen ő maga is zseni.

Ez a sommás kijelentés túlzó megállapításnak tűnhet fel talán az olvasó számára első pillantásra, és akár megütközést is kelthet, pedig semmi meglepő sincs benne, ha meggondoljuk, hogy már a kortársak is észrevették és számon tartották ezt az erősen ambicionált és a törekvéseiben többféleképpen megmutatkozó szándékát. Jól példázza ezt az alábbi jellemzés: „Ván Benjámint excentrikus egyéniségével, különc életmódjával, rusztikus megjelenésével, nyers modorával sokszor volt szóbeszéd tárgya.” Azt látták benne, hogy „paraszti őstehetség volt, de zsenialitása a belső és külső korlátok miatt az akadémiai hagyományoktól eltérően fejlődött, s mindvégig megőrizte sajátos, rendhagyó vonásait.” Úgy tekintettek rá, mint aki az egyház „egyik kiváló tehetsége, zsenije”. Ezeket a sorokat egy sárbogárdi lelkész társa, jó ismerője, Szabó Imre írta le róla (Váginé Ván 2009: 187–214). Igen találóan jellemzi, kommentár sem kell hozzá. Inkább arra érdemes itt figyelni, hogy milyen nyomai vannak ennek a különös életszeretnek ebben az önéletrajzban. Ami az élet vége felől nézve nem is egyszerű szerep csupán, hanem olyan dédelgetett életideál, ami fiatalon egyenesen megvalósítani kívánt életcélként volt képes nemesedni, felmagasztosulni.

Szabó megfigyeléseinek igazságát Ván önéletírása több, igen lényeges ponton is igazolja.

Noha a Szilády közelségében eltöltött három és fél esztendő rövidke idő az élet egészéhez képest, természetesen sok tekintetben lehetnek meghatározók az ekkor szerzett impulzusok, itt mégis úgy tetszik, hogy a nagy tudósra való hivatkozások – legyenek azok igen konkrét és valóban megtörtént esetekhez kapcsolva is – folyton a szerző öngazolását szolgálják: megerősítik döntései helyességében a tanáraival, az egyházi előjárókkal vagy politikai riválisokkal szemben, erkölcsi-

leg elfogadhatóvá teszik Ván túlkapásait. Szilády folyton visszaadja meg-megbicsakló öntudatát azzal, hogy rendre elismeri a teljesítményét („Megálltad a helyedet”, 216.), magasztalja orációját (244–45.), dicséri példázatait („Gyönyörű költészet ez, fiam!”, 124.), publicisztikáját („A Béni cikkeinek félelmetes ereje van.”, 223.), írói ambícióját („költői látásaid vannak”, 213.), tehetségét („Szolgálj a tolladdal, mert azzal sokkal többet tehetsz, mintha e szolgálai élet nyomorúságait magadra veszed”, 248.), és jó menedzserként egyenesen Prohászka Ottokárhoz irányítja bírálatra a dolgozatát. Ezért jótékonyan növekszik önbizalma („Írói készségem tudatában voltam”, 270.) és elhivatottság-érzése.

Kápláni tevékenysége csúcspontját azonban mégsem a templomi szolgálatban vagy az irodalmias alkotásban találta meg, hanem az idős Szilády védelmezésében látta a nyugdíjaztatás körül támadt konfliktusokban, amikor „hitvány féregemberek” (244.) „aljas hajszát” (244.) indítottak ellene, és „tervszerű gabszág” (243.), „alacsony pimaszkodás” (252.) vette kezdetét, s úgy érezte, hogy ebben a küzdelemben szinte egyé váltak: „Az én üldöztetésem is azért történt, mert Sziládyt védelmeztem” (244.) – mondja. Mert ebben a gigászivá magasztosult harcban óriássá növekedhetett „a magamfajta hívő szándékú, a vértanúságot vállalni merő ember”... „az üres frázisokat pufogató, fölfelé hízelgő, a híveket a gályarabok hitével csemegéztető, a másként hívők ellen uszítani tudó, hitetlen nagyképűsködés” (229.) ellenében. Szilády is egyre árnyaltabban láthatta meg káplánja többféle képpen is megnyilatkozó „nem közönséges tehetségét” (219.), s Ván is felfedezhette önmagában, hogy már képes imádott principálisa fejével gondolkodni: „Döbbenve éreztem, hogy Szilády látásait... én is megláttam jórészt...” (245.).

Nos, ez az értelme Szilády zsenivé avatásának.

De miféle árnyaltabb Ván Benjáminkép olvasható ki a dolgozatból, és milyen anyagból építkezik, táplálkozik Ván zseni-önképe, amelynek gyökerei jóval a hasasi parókián történt káplánkodása elé, talán egészen a gyerekkoráig nyúlnak vissza, s későbbi konfliktusai miatt elkísérik élete végéig?

A zseniként létezés motívuma nem Ván képzeletének szüleménye, hanem a romantikus művészet hozadéka. A magyar irodalomban ez a Petőfi korában igen népszerű, de a 20. század elejére már jócskán megkésett, avított ízü, kopottas szerep, amelynek időszerűtlenségét, használhatatlanságát a java irodalom ekkoriban megmutatja már, de a szórakoztató könnyű műfajokban és a populáris társművészetekben még éli világát a vadzseni kultusza, s amint Ván gyakorlata bizonyítja, ekkoriban könnyen leporolható még, ámbár más a jelentése és az elfogadottsága a főváros polgáriasult világában és megint más a falusi, kisvárosi keretek között, ahol feltehetően nagyobb a keletje ennek a mitikus ön-képnek. Ami pedig a szerzőt illeti: közel a krisztusi korhoz, 1920 körül talán nem is annyira idegen az embertől, mint amennyire anakronisztikusnak látszik a dolgozat írásakor, idős korban, az 1950-es években.

E kánon jellegzetességei könnyen ujjhegyre szedhetők, jellege és tartalma egyszerűen leírható, hiszen sokféleképpen ismerős az irodalmi hagyományból. Szabó (2009) jellemzése pontosan fedi a lényegét. Központi eleme az erős akaratú, túlzón felnagyított, autonóm személyiség, aki mindig az igazsága megmásíthatatlan tudatában cselekszik patetikusan, hősiezen, aki semmiféle korlátozást sem tűr a zabolázhatatlan szabadságvágya miatt. Ezzel együtt sajátja az érzelmek másik véglete is: képes a finom rezdülésekre, igen sérülékeny, könnyen sebezhető, gyakran vigasztalásra szoruló mimózálélek. Születetten zseni, aki tanulás nélkül is birtokában van az igazságnak (a sokféle iskolát megjárt Sziládynak kell figyelmeztetnie a rendszeres tanulás elengedhetetlen voltára és a klasszikusok olvasásának szükségességére), aki az iskolai kereteket is lerázza magáról, szó szerint úgy, ahogyan Petőfi azt oly szépen megírta *A természet vadvirága* című alapművében (Pesten kirúgják, ezért Szilády Pápán keres neki kapcsolatot, hogy befejezhesse a teológiát, és ne vigyék el katonának.) Erősen megosztó személyiség: megnyilatkozásait viharos érzelmi kitörések, elsőprő erejű indulatok és szélsőséges végletesség jellemzik. Meg nem értettsége és szókimondó őszintesége – ami gyakran látszik nyersességnek – nehezen tolerálható, sőt kibékíthetetlen konfliktusokat szül a számára kisszerűeknek látszó egyházi előljárókkal, akik aztán falusi szolgálatra kárhoztatják élete nagyobbik részében. A kényszerűen, ámde dacos elszánással vállalt, ezzel egy időben megszépített, idealizált falusi világ és a természetközelség a romlatlan hamvasság, a makulátlan lelki és erkölcsi tisztaság sablon szerinti képlete lesz az ő világképében, amelynek igen szemléletes dokumentumai azok a prédikációiban szereplő hasonlatok, amelyeknek madarak, fák és virágok az ihletői. És azok a később keletkezett, de minden bizonnyal ugyanezt az imázst megteremteni hivatott fotográfiák is, amelyekről – éppúgy, mint a hivatalos fórumokon jelmezszerűen viselt paraszti öltözetéről – szintén nem hiányoznak az irodalmias, ceremoniális külsőségek, amelyeken állatokkal fényképeztette magát az 1930-as évek elején egészen színpadias beállításokban, ars poeticára emlékeztetően: kecskével, lóval, bivalyborjúval.

A vadzseni idegenségének evangéliumi eredetű kellékei ezek: az emberi világ megutált részétől való dacos elfordulást és az erkölcsi tisztaság győzelmébe vett tántoríthatatlan bizodalmat hirdetik ebben a kommunikációban. Kár volna azt hinni, hogy talán nem voltak esetleg őszinték. Dehogynem. A személyiség minden ízével átélt, katartikus élménynek kell elképzelni őket, nagyon drámai állapotoknak, amelyek éppen ezekben a különleges értéknek láttatott képekben találták meg maguknak a világképhez leginkább illeszkedő kifejezési formát.

És tegyük hozzá: sikeres ez az önkép, és jól működik ez az önmitizálás, mert például máig Szilády utolsó káplánjaként tartja számon a helyi közvélekedés Ván Benjámint, noha ő is megemlíti, hogy Tóth Lajos látta el Szilády mellett utoljára ezt a szolgálatot (263.).

Meg nem értettsége számos egyéb vonatkozásban is megmutatkozik. Életvitelét a katolikusnak nevezhető papi hagyomány szerint alakítja: nem házasodik meg, ahogyan ezt a kálvinista gyakorlat megkívánná.

Az általa felidézett esetek egyik jellemző példája, hogy jobb kapcsolatokat tart fenn a katolikus pátyatársakkal, mint református kollégáival. Ennek okaként az elszemélytelenedett és alkalmatlan vezetőkből álló református egyházi intézményrendszert jelöli meg. Magatartásformáló erőként pedig Butykay Antal páter és Prohászka Ottokár prédikációi hatását említi. Ez utóbbin nem kell csodálkozni különösebben, hiszen Prohászka eszméinek, politikai nézeteinek és orgánumának hatása közismert a korban.

E megjegyzések miatt idetartozik vallásos hitének mibenléte is: elmondásából kiszűrhetően az ő hite inkább érzelmi argumentumokon alapult, semmint rendszeres teológiai tartalmú szemléletbeli meggondolásokon. Ezért nem a manapság elfogadott ökumenizmust kell érteni alatta, mint ahogy vélekedik erről Ván élet-történelem legújabb legértékesebb értője, Darányi Mária a több helyi kiadványban is idézett *Kiskunhalas almanach*-beli szócikkében (Darányi 2002: 246). Nem volt ő a korát megelőző gondolkodó ilyesféle kérdésekben sem.

Számára a világ egyszerűen értelmezhető: szegényekre és gazdagokra, jókra és gonoszokra oszlik. Papi hivatása lényegét is ebben jelölte meg: ő a „természetes emberek”, a tisztaszívű szegények, az igazságra egyedül fogékony, tudatlan, tanulatlan „nép” papja a gazdagokkal és az iskolázottakkal ellentétben. Ehhez szívesen látott megerősítést Szilády példájában, akit egyenesen a kutuvágók papjaként jelenített meg önmaga számára. Hiszen „tudás, műveltség, nevelés csak rafináltabbá teszi az embert” (17.) – mondatja ki az erkölcsi szentenciát Sziládyval.

Ezzel együtt igazán papi szolgálatra termett. A történeteiből az látszik, hogy szenvedélyes lelki elkötelezettség, mélyről jövő jobbító szándék, kitűnő színészi adottságok, művészi képzelőerő és rétori alkalmasság egyaránt jellemezte. Olyan igehirdetővé lett, aki folytonos hadakozásban állt a hívek egy részével, az előljárókkal, a helybeli és a pesti tanárokkal, de a falusiakkal soha. Nem kétséges, hogy hatásos szónoklatokat tarthatott. Amint az elbeszéléséből kiderül, provokatív célzatosságai miatt is felfokozott várakozás előzhette meg templomi megszólalásait a halasi gyülekezetben. Elbeszélései alapján ő az eszme bajnoka, az igazság egyedüli letéteményese, aki nem latolgat, nem mérlegel, hanem kinyilatkoztat, de ő ezt a tulajdonságát a zseni-lét kötelező tartozékának, pozitív értéknek tekintette.

Ván dolgozatának legfontosabb módszere az irodalmias eljárás alkalmazása. Ennek különösen fontos szerepe a személyes emlékei felidézése során lesz. Azt hangoztatja, hogy abban az időben nem készített kellő számú feljegyzést a beszélgetéseikről és az eseményekről, inkább csak emlékeire hagyatkozik. Mégse csodálkozzék el az olvasó, ha Szilády megszólalásait egyenes beszéd formájában olvashatja, olyasformán, mintha irodalmi szöveggel lenne dolga. Mert valójában azzal is van: ha tárgyias dokumentumot vagy eseményt idéz is helyenként Ván, azt ügyes szerzői fogással alakítja át regényes történet elemévé. Ő ezt nem is tagadja: több vonatkozásban is megemlíti, hogy drámát írt a paplak életéről, ami elnyerte a család tetszését, sőt, Szilády még a kijavítására is javaslatot tett. A hagyatékában fennmaradt ez is, nyilván ebből idézte azokat a részeket, amelye-

ket a szemtanú hitelével akart előadni. A korban még divatos színmű sablonjai itt is megmutatkoznak: a parókia eseménytelen hétköznapijaiba és a szintúgy drámai cselekmények nélküli tudósi világba, a magányába zárt, a kisszerű, sőt, néha egészen alantas környezettől meg nem értett zseni lelki szenvedése és reménytelen küszködése a sémája.

A drámai műfaj szabályai szerint épül fel a jelenetezés, de még a szereplők megválasztása is. Persze, nehéz lenne eldönteni, hogy irodalmivá stilizált figura-e itt csupán például a később fontos néprajzi gyűjtővé lett Nagy Czirok László vagy a jelentős helytörténésszé vált Nagy Szeder István a bőségesen megidézett helybeliek közül, vagy valóságos, történeti alak a két halasi. Azaz Ván személyes antipátiája velük szemben kinek szól? Kétségtelen, a történeti személyekkel kapcsolatban tesz olyan furcsa módon igazságot, hogy Szilády tekintélyének tudományos súlyával, vele személyesen mondatja ki felkészületlenségükről a megsemmisítő verdiktet. Megfellebbezhetetlenül.

Mire valók az intimitások?

Ezek is kifejezetten irodalmias célzatúak: a szemtanúi hitel megteremtését szolgálják a körülmények kialakításában, s a külsőségek megragadásával a bennfentesség látszatát keltik és garantálják. Ezzel az olvasói bizalom elnyerése a céljuk. Ezen túl annak a hatásnak az elérése, hogy az olvasó dokumentumként kezeljen minden információt. Azaz megteremteni azt a látszatot, amit egy valóságos irodalmi alkotástól vár el az ember.

Milyen minőségűek?

Helyenként eltúlzottak, máskor pletykaszintűek. Ilyenek Szilády pesti utazásai, a Kuun Irmáról szóló részletek vagy a céduláira írt, kifejezetten férfitársaságba szánt, durva, sőt trágár megjegyzések, amelyeket ő nyilvánvalóan soha nem tett volna közzé. Mint ahogy tudós nemzedéktársaihoz fűződő bizalmas viszonya sem lett volna soha nyilvános beszélgetés tárgya.

Ugyanakkor Szilády gondolkodásáról vagy habitusáról, lelki alkatáról szinte semmit sem tudunk meg. Ennek részben a Ván módszerét megalapozó szemléletbeli okai vannak: megállapításai nem értelmező tartalmúak, hanem leíró-jelenetező szerepűek. De azt is be kell látni, hogy ő ennek a nagyon személyes, majdnem titkárinak elképzeltetett szerepkörnek a pozíciójából csak ennyit látott és ennyit értett meg Sziládyból a maga képzettségével és az analízisére kevés hajlamos gondolkodásával.

A dolgozat súlypontját képező, egyházi küzdelmekként megrajzolt viták és szóváltások túlzó beállítás következményei annak ellenére, hogy ezeknek is van igazságtartalma. Elsősorban nem Szilády, hanem Ván konfliktusai ezek a halasi hívek egy részével és az előjárókkal. Ahogy ő fogalmaz: „az az idő... tele volt elle-

ne folytatott aljas támadással, s az alacsony lelkek egymást gáncsolva törtek katedrája felé, s engem láttak a nép tömege szemében utódjának, érthető, hogy engem támadniuk kellett”. Az elhivatottság-érzéséből és abból az igen határozott meggyőződéséből fakadtak, hogy neki két, mindenen fölött álló vezérlő csillaga van, a legnagyobbak: Szilády és Prohászka (akiről ezen a vallomáson kívül csupán azt tudjuk meg, hogy levélben reagált a dolgozatára) – ők érinthetetlenek és imádandók; az alattuk elhelyezett mindenki más megítélhető, kritizálható, elmarasztalható vagy éppen szerethető. A gazdagok pöffeszkedők és többnyire tanulatlanok, az iskolázottak gerinctelenek, talpnyalók és áskálódók. Mindannyian haszonlesők, és az eszközökben nem válogatva törnek céljuk felé. Ezért önmaga igazáról mélyen meggyőződve, eltántoríthatatlan hittel és prófétai hevülettel osztorozta jellembeli gyengeségüket és a sajátjától eltérő felfogásukat.

Az említetteken kívül az önmitizálás számos formáját találta meg a szerep szerint később is: még idős korában is feszület függött az ágya feje fölött és Szilády Stepanek-féle portréja szentkép gyanánt mellette.

Egyetlen könyve születése is szokatlan. Nem írja le előre a prédikációit, hanem rögtönöz, ezért lábra kap felőle az a rosszálló vélemény, hogy fel sem készül rájuk. És ennek az ellenkezője is, hogy zseniális képességeinél fogva nincs is szüksége arra, hogy a retorikai gyakorlat követelményei szerint vázlatot készítsen magának. Pedig csak Sziládyt követi egy kis megengedhető, diákos kivagyisággal, aki ekkor már természetesen régóta nem fecsérli ilyesmire az idejét – gondoljuk mi, olvasók. Maga Ván beszéli el, hogy egy meg nem nevezett hívő gyorsírással jegyzetelte az előadásait azért, hogy kiadhassák majd őket. Így született a *Napra forgok* című kötete. Egy pápai tanárától jött ez az ötlet néhány évvel korábban, aki Sziládyról érdeklődve javasolta az ott diákoskodó Vánnak, hogy ily módon mentse meg a feledéstől a jeles tudós egyházi beszédeit. Csak sajnálni lehet, hogy erre nem került sor.

A kritika nem érti meg olyan mélységben, amennyire a szerző megkívánta volna, ezért csalódott. Ezen sem nem segít, sem nem enyhít a természettudományos társulat kitüntetése a prédikációbeli képeiért, hiszen nyilvánvalóan nem helyettesíti a szakmai, azaz írói elismerést, inkább egy szerencsétlen „vigaszdíj” csupán az értetlen kritikusok és a zseniális alkotó sémájára.

Támadásnak minősíti az elmarasztaló észrevételeket, amelyek főként vallási felfogását vetik a szemére. Ezért pereskedik is. A könyv körüli egyházi konfliktusok következménye az lesz, hogy falusi papi létre, küzdelmek nélküli magányba taszítják a sokra hivatott fiatalembert, s a Szilády mellett reményekkel kecsegtető karrierje hosszú időre megakad.

Szilády-életrajza tulajdonképpen anekdotákra épülő elegyes történetek láncolata, amelynek a biográfia és a visszaemlékezés ad keretet. Ugyan nem egységes, de kellemes, mesélgetős stílusban előadott, eleven történetek ezek. Jól tükrözik, hogy szerzőjük nem volt írói tehetség nélkül való. Kacérkodott is az írással: más halasiakhoz hasonlóan még az említett színpadi jelenettel is megpróbálkozott. Ám a papi palástot nem cserélte fel a kötetlennek tetsző írói életmódra. Persze,

erre szükség sem lett volna, amint mutatja számos nagynevű elődje és kortársa példája, de ő az írói mesterséget nem tanulta ki, mert a könyvét ért kritika miatt annyira megsértődött, hogy nem publikált többet. Ezért nem is válhatott igazi íróvá sohasem, noha az évek során tetemes mennyiségű kéziratot halmozott fel. Ám ez csak az ilyen irányú szándékát és eltökéltségét mutatja meg, a tanulási folyamatot nem pótolja.

De a tanulás vagy megismerés másféle formáit sem. Például nem valószínű, hogy Ván pontosan megértette, mit is jelenthet az akadémikus Szilády viszonyulása a szintén akadémikus Prohászka-hoz vagy ifjúkori tudós barátaihoz. Ezért találja furcsának a Vámbéry Ármin temetése körül történeteket is. Az sem Szilády, hanem Ván felfogását tükrözi, hogy nem egyházi sajtóban vagy igényesebb konzervatív lapban, akár az ekkor már klasszikus Vasárnapi Újságban, ahol régebben is írtak róla, vagy az Új Időkben, hanem politikai lapban, az Új Nemzedékben jelent meg információ az idős tudósról.

Valljuk meg, hogy egy kicsit értetlenül állunk ez előtt a naivnak, gyermekinek megrajzolt, zseniálisnak tudott életszerep előtt, és alapjaiban véve elhibázottnak, mesterkéltnak, a szerzővel ellentétben túlságosan is populárisnak találjuk. Elgondolásunk szerint némely művészeti ágban valóban értékképző erő lehet a zsenialitás, de a számtalan kötöttségtől terhes papi hivatás sokrétű tevékenységköreiben az igehirdetésen kívül nemigen hasznosulhat az efféle adottság. Legalábbis a nyugati rítusú egyházakban nem. Ezért nemcsak anakronisztikus, hanem funkciótlan és hiábavaló törekvés is az erre való vágyakozás. Csak konfliktusokat szül, és erősen frusztrál. Ráadásul sem a célját, sem az értelmét nem nagyon lehet megragadni. Mindazonáltal az egyháztörténeti kutatások majd kellő körültekintéssel megvonják az értékeit.

Végül: semmivel sem magyarázható, és igen fájdalmas hiányérzetet szül az olvasóban az a körülmény, hogy Ván még csak említést sem tesz Szilády egyéb, az egész életművét alapvetően meghatározó magyar irodalomtörténeti és nyelvészeti munkáiról. Bármennyire hihetetlen – hiszen feltehetően az olvasástól már csak a foglalkozása miatt sem idegenkedő fiatalemberről van szó –, és bármennyire félve gondolunk is rá, mégis arra az igen meglepő következtetésre kell jutnunk, hogy Ván nem olvasta, ezért nem is ismerhette Szilády könyveit, sőt, egyetlen tudományos dolgozatát vagy fordítását sem, mert erre vonatkozóan semmiféle nyomot sem találni a visszaemlékezésében. Általában a családi beszélgetések során sem eshetett szó ilyesféle kérdésekről, mert akkor az mint „intimitás” jó eséllyel szóba kerülhetett volna. Feltehetően ebben a környezetben Szilády a maga tudományát a dolgozószobájában tartotta – bezárva. Az időskori, magántermészetű megnyilatkozásait, ítéletalkotásait egyébként nyilvánvalóan meghatározta az a tény, hogy önmaga is tisztában volt saját állapotával, és számolt lehetőségei erősen korlátozott voltával.

Hogyan sikerült ez a kései, a szerzőt illető rehabilitációs szándéktól sem mentes kiadás?

Kifejezetten reprezentatív könyv lett belőle: a formátum, a vastag borító, a súlyos műnyomó papír, a gazdag illusztrációs anyag olyanná teszi, amilyent a puritán életvitelű és ízlésű Szilády bizonyára túlzónak talált volna, pedig hát a millennium környékén igazán nem fukarkodott a magyar könyvkiadás az impozáns kiállítású könyvekkel. Nincs is ezzel semmi baj, örömét lelheti benne az ilyesmit kedvelő olvasó. Ám meglehetősen zavart kelt a szokásos gyakorlattól eltérő szöveggondozás és az utószóban foglalt megjegyzések tartalma és jellege. E helyen azonban ezekre nem térünk ki tüzetesebben, csupán egyetlen problémát emelünk ki, ami elgondolásunk szerint alapja lehet az egésznek: a szerkesztői eljárás mellett főként a felfogás, ugyanis alapos félreértéssel, elfogadhatatlan módon nem forrásként, hanem tanulmányként értelmezi a dolgozatot. Az utószóban igen helytelenül oda is sorolja a tudományos munkák közé, és akként is bánik vele. Vélhetőleg ezért hiányoznak azok az elengedhetetlen forráskritikai megjegyzések, amelyek kötelező kellékei volnának egy ilyesféle kiadásnak. Egyébként nehéz lenne megmondani, hogy miért kezeli Ván minden egyes megjegyzését dokumentumként. Mert való igaz ugyan, hogy Ván szemtanú, kortárs és főszereplő egy hovatovább száz éve történt, rövidségében is hosszú időt átfogó eseményorozatban, ám az olvasó számára azért korántsem közömbös tisztán látni az ő értékítéletének differenciáltságát és igazságtartalmát: helytelenségét vagy helytálló voltát. Hiszen közönségesen ismert és gyakran idézett, Aronson tétele: „az emlékezet a mi személyes, állandó, önigazoló krónikásunk” (Aronson–Tavris 2009: 67). Feltétlenül tudnunk kell ezért, hogy autentikus szerzővel van-e dolgunk. Annál is inkább, mert akiről Ván ezt a könyvet írta, az nem egyszerűen zseni, hanem ennél sokkal több: munkássága eredményét illetően a magyar tudománytörténet kiválóságainak egyike. És nem melleleg: többek között éppen a modern filológiáé.

Irodalom

- Aronson, Elliot – Tavris, Carol 2009: *Történetek, hibák (de nem én tehetek róluuk)*. Az önigazolás lélektana. Budapest: Ab Ovo Kiadó.
- Darányi Mária 2002: Ván Benjámín. In: *Kiskunhalas almanach*. Kiskunhalas: Thorma János Múzeum, 246.
- Váginé Ván Judit 2009: *Ván család*. Kiskunhalas: Thorma János Múzeum.

Lektorálta: Nyomárkay István